

יהודי לוב על סף שואה

רחל סימון

בעת מלחמת-העולם השנייה ניצלו יהודי לוב מגורל דומה לזה של יהודי אירופה שתחת השלטון הנאצי, הודות לחינויותם, לתפקודה הכלכלי והמינהלי של לוב, למזג האיטלקי ולכיבוש הבריטי-צרפתי. הכיבוש קטע תהליך שהחל בתחיקה גזענית, עבר לגירוש, להגליה פנימית ולעבודות כפייה ויועד להגיע ל'פתרון הסופי'. נוסף לסבל שסבלו יהודי לוב יחד עם כלל האוכלוסיה מן הפעילות המלחמתית וקשיים כלכליים, הרי עקב חוקי הגזע נפגעה הקהילה, שמנתה כ-33,000 נפש, מבחינה כלכלית, חברתית ותרבותית. נוסף להגבלות ולאיסורים בתחומי תעסוקה, בעלות על רכוש וחינוך, נעקרו כ-5,000 יהודים ממקומות מגוריהם למחנות הסגר ועבודה בתוך לוב ומחוצה לה, והיו שהגיעו למחנות-ריכוז בגרמניה ובאוסטריה.

תהליך זה החל בלוב בשנת 1938 בתחיקה גזענית, הואץ ביוני 1940, עם כניסת איטליה למלחמה לצידה של גרמניה, והתחזק בתחילת 1941, בעקבות הכיבוש הבריטי הראשון של קירניקה וכניסת צבא גרמני ללוב כדי לסייע לאיטליה. כל עוד היו היהודים בלוב תחת מרות השלטון האיטלקי לבדו, הרי על אף התחיקה הגזענית הם לא חשו בסכנה לחייהם כפרטים וכקהילה. החמרה ניכרת במצבם חלה עקב הנוכחות הגרמנית בלוב, ועל רקע הימצאות נתיני אויב בין בני הקהילה, שיתוף-הפעולה בין יהודים בקירניקה לצבא הבריטי (ובמיוחד לחיילים היהודים הארצישראליים שבקרבו) והבעות שמחה גם בקרב יהודים בטריפוליטאניה נוכח הצלחות הבריטים. שיתוף-הפעולה החוזר ונשנה של יהודים בלוב עם האויב הבריטי גרם להרעה ניכרת ביחסים שבין הקהילה ובין השלטונות והאוכלוסיה האיטלקית, אולם הגברת המעורבות הצבאית של גרמניה בלוב והתלות האיטלקית, שהביאו להשגים לגרמניה גם בתחום הפוליטי, הן שהביאו להחמרה במדיניות כלפי היהודים. בשלב הגירוש, הריכוז ועבודות הכפייה נקטע התהליך, אשר אם היה מתפתח על-פי הקו שהתוו הגרמנים היה מביא על יהדות לוב את 'הפתרון הסופי'.

א. תמורות צבאיות ומדיניות בחזית הלובית והים תיכונית

עם הצטרפות איטליה לצידה של גרמניה במלחמה, כ-10 ביוני 1940, חנו בלוב כ-220,000 חיילים איטלקים ו-80,000 חיילים מוסלמים ילידים. כוח זה והצבא

מאמר זה הוא חלק ממחקר מקיף על הקהילה היהודית בלוב, הנעשה בסיוע המרכז לשילוב מורשת יהדות המזרח.

פירוט ההפניות הביבליוגרפיות — ראה בסוף המאמר.

האיטלקי באפריקה המזרחית, שמנה כ-200,000 חייל, עלה במספרו ובציודו על כל הכוח הבריטי במצרים ובסודאן, שמנה כ-90,000 חייל. בקיץ-סתיו 1940 האיטלקים והגרמנים לא היו מעוניינים בשיתוף-פעולה צבאי בלוב: גרמניה מיקדה את התעניינותה במערב-אירופה, ובבריטניה במיוו, וכן סברה שאם איטליה תסמוך על סיוע גרמני היא לא תפעל בנחרצות לכיבוש מצרים. בספטמבר 1940 התקדמו האיטלקים לסידי בראני שבצפון מערבה של מצרים ואחזתם באזור נמשכה עד 9 בדצמבר 1940, כאשר החלה המתקפה הבריטית לכיוון לוב. במהלך ההשתלטות הבריטית על קירניקה לא נותר כמעט שריד לכוח האיטלקי במקום: כ-130,000 חיילים (ובכללם 19 גנרלים) נשבו ורק 7,000 נמלטו. עקב מפלה זו ביקשה איטליה סיוע צבאי מגרמניה ונאותה להצבת כוחות גרמניים על אדמת לוב. ב-11 ביאנואר 1941 אישרה גרמניה שיגור כוחות מצבאה ללוב וב-3 בפברואר 1941 הוחלט על הקמת הקורפוס הגרמני האפריקאי שיכלול כוחות ממונעים קלים ושריון, בפיקודו של גנרל ארווין רומל (Rommel). הנחיתה הגרמנית בטרפולי החלה ב-12 בפברואר 1941.

המתקפה הגרמנית-איטלקית החלה ב-31 במארס 1941, בנגאזי נפלה ב-3 באפריל ותוך ימים ספורים נכבשה קירניקה, למעט טרפולי. בעקבות פעולה זו היו כוחות גרמניים פרוסים בכל ריכוזי האוכלוסיה החשובים בלוב. אולם ממחצית 1941, עם ההתקפה על ברית-המועצות שהחלה ב-22 ביוני, השתנה כיוון ההתעניינות הגרמנית, ועיקר משאביהם הופנו לחזית המזרח וכתוצאה מכך דוללו כוחותיהם בזירת הים התיכון. המתקפה הבריטית השנייה בלוב החלה ב-18 בנובמבר 1941, ההשתלטות על קירניקה היתה מהירה ובראשית יאנואר 1942 נעצרו הבריטים באל-עקילה שבאמצע מפרץ סִידְרָה. החשש מאובדן המאחז שלהם במרכז החוף הדרומי של הים התיכון הביא את כוחות ה'ציר' להקצאת משאבים נוספים לזירה זו ולשורת מינויים צבאיים, שהביאו להגדלת תפקידה של גרמניה ולצמצום חופש פעולתה של איטליה בזירה. ב-21 ביאנואר 1942 החלה מתקפת הנגד השנייה של רומל ותוך זמן קצר נכבשה מחדש קירניקה ברויבה. המתקפה הגרמנית-איטלקית התחדשה בסוף מאי 1942 עם כיבוש מערב קירניקה והחדירה למצרים, שנעצרה רק בראשית יולי באל-עלְמִין. בתקופה זו חלה הגברה ניכרת במעורבות המדינית של גרמניה בלוב, וכתוצאה מכך גבר חששה של איטליה מפני אובדן חופש הפעולה שלה ומפני כוונות גרמניה לעתיד. על רקע זה רבו החיכוכים בין איטלקים לגרמנים בצבא ובמינהל, והאחרונים גילו יחס גס ומזלזל באיטלקים. ב-23 באוקטובר 1942 החלה המתקפה הבריטית השלישית בלוב וב-1-2 בנובמבר התחולל הקרב המכריע ובו הושמד צבאו של רומל. ההסתערות הבריטית נמשכה הפעם לתוך טריפוליטאניה וב-23 ביאנואר 1943 נפלה טריפולי בידי הצבא הבריטי, ורומל ריכז את כוחותיו הנותרים בתוניסיה. בכך החלה תקופת המימשל הצבאי הבריטי בלוב ופסק למעשה שלטונה של איטליה באזור.

ב. המדיניות האיטלקית כלפי היהודים בלוב

ערב מלחמת-העולם השנייה חיו בלוב כ-33,000 יהודים. במיפקד שנערך ב-30 ביוני 1939 נמנו במחוז טריפולי 22,498 יהודים לובים, במחוז מצראטה — 3,369, במחוז בנגאזי — 3,653, במחוז דרנה — 863 ובפזאן — 4. עליהם יש להוסיף כ-600 יהודים בעלי נתינות איטלקית, כ-1,600 בעלי נתינות צרפתית ותוניסאית וכ-870 בעלי נתינות בריטית.¹ מרבית בני הקהילה עסקו במלאכה ובמסחר, וחלקם בחיי הכלכלה של לוב היה ניכר. ההערכה היתה כי כ-80 אחוזים מהחנויות בטריפולי היו בבעלות יהודית, ומצב דומה שרר בשאר ריכוזי האוכלוסייה.

יהודי לוב נחשבו על-ידי השלטונות האיטלקיים ליסוד נאמן ויצרני, חיוני לתפקודם התקין של חיי הכלכלה ושל מגורים חשובים במינהל ובשרותי הבריאות. יהודים היו הגורם המקומי היחיד שסייע לחדירתה התרבותית והכלכלית של איטליה ללוב לפני כיבושה מידי העות'מאנים בשנת 1911. עם זאת, לא זכו היהודים ליחס מועדף תחת השלטון האיטלקי, כדי לא לעורר את קנאת המוסלמים, שהכנעתם נמשכה שנים רבות ונסתיימה רק בתחילת שנות השלושים. השלטון הפאשיסטי, שנתכונן באיטליה בשנת 1922, העמיד את 'טובת המדינה' כערך עליון. חלק מהתקנות שנבעו מעיקרון זה פגעו ביהודי לוב, אך כוונתן לא היתה להתנכל ליהודים אלא לדאוג לרווחת כלל האוכלוסייה, כפי שהבין זאת השלטון, ואין לראותן כחלק מהתחיקה הגזענית האיטלקית שלאחר 1938. הדבר אמור במיוחד לגבי תחיקה שחייבה עבודה בשבת וקבעה את יום ראשון כשבתון כללי, שהוחל על: לימודים בבתי ספר תיכוניים (1932), עמילי מכס (1934) וסוחרים (1936). עקב חיוניותם של היהודים ונחישות החלטתם שלא לחלל את השבת, הם הגיעו לידי הסדרים עם השלטון שאיפשרו את שמירת חוק המדינה וחוקי הדת.

מושל לוב בשנים שלפני הצטרפות איטליה למלחמה היה איטאלו פאלבו (Italo Balbo) (1934 עד מותו ב-28 ביוני 1940), מאנשי השורה הראשונה של המשטר הפאשיסטי, אשר הצבתו בלוב על-ידי מנהיגה של איטליה בניטו מוסוליני באה להרחיקו מלב זירת ההתרחשויות ולהחלישו מבחינה פוליטית. כדי להוכיח את כישוריו, שאף באלבו לקדם את לוב והיה מודע לחשיבות של שיתוף-הפעולה עם היהודים, עקב חלקם המכריע בכלכלת לוב. הקשרים הטובים עם הקהילה היהודית נבנו גם מההבנה הרבה שהושגה בין המושל לרב הראשי של יהודי לוב, אֶלְדוֹ לְאֶטְס (1937 עד מותו באוקטובר 1944). הרב, שמוצאו היה מאיטליה, היה אדם דינאמי ופראגמטי ומצא לשון משותפת עם המושל, והבנה זו סייעה מאוד לקהילה בשעותיה הקשות. באלבו הסתייג מהמשטר הנאצי, ובפרט מהשפעתו על איטליה,

1 על מספרם של יהודי לוב בתקופת מלחמת העולם — ראה: דה פליצה, עמ' 187 (מיפקד 1939), 199; אצ"מ, 'דפים מן היום', 2 במארס 1943, תיק S25/5217; מח"ב, הקונגרס היהודי העולמי, דוח על מצב יהודי לוב, 12 בינואר 1943, תיק 371/37286; הקונסול ואלֶתֶר בטריפולי לשגרירות ברומא, 15 באוקטובר 1942, מסמכים גרמנים, עמ' 106.

מוסוליני בלוב בשנת 1926, בביקור בחווה החקלאית של חלפאלה נחום (ראשון משמאל)

למעלה: מוסוליני ולידו מושל לוב, מארשאל איטאלו באלבו, בפגישה עם הרב הראשי של לוב, הרב אלדו לאטס (עם הגב למצלמה). למטה: הרובע היהודי בטריפולי לקראת ביקור מוסוליני ב-1937

וכן התנגד לתחיקה הגזענית, שאת יישומה בלוב השתדל לעכב. גורם חיובי נוסף בהתפתחות היחסים בין השלטון ליהודים היה ביקורו של מוסוליני בלוב במאוס 1937, שבמהלכו גם סייר ברובע היהודי בטריפולי. מוסוליני הבטיח לקהילה באותו מעמד, שהממשלה הפאשיסטית תכבד תמיד את מסורות היהודים ותדאג לקידום האינטרסים שלהם. כתוצאה מעמדות מוסוליני ובאלכו סברו רבים בקהילה, שאם יתפשרו עם תביעות המשטר לא יהיה ליהודים ממה לחשוש. אולם תחזית זו היתה מוטעית, כי היא לא לקחה בחשבון התערבות גורמים נוספים במערכת ותמורות פוליטיות וצבאיות בזירה. כל עוד פעל השלטון הפאשיסטי כראות עיניו, היו המדינה וטובת אזרחיה האינטרס העליון שעליו הגן המשטר. לחץ גרמני גובר והולך אילץ את איטליה לאמץ את תורת הגזע ולשנות את מערכת החוקים בהתאם לכך. למזלם של יהודי לוב, נקבעה התחיקה הגזענית באיטליה בתקופה מאוחרת, יישומה בלוב היה איטי וחלקי והכיבוש הבריטי-צרפתי שם קץ להתפתחויות חמורות ומסוכנות ליהודים.

הפאשיזם האיטלקי היה בראשיתו ידידותי ליהודים. גם הדיבורים המוקדמים על 'גזע איטלקי' לא היו משמעותיים עד לחיזוקה של הברית עם גרמניה הנאצית. רק ב-1937 החלה להסתמן באיטליה מדיניות גזענית אנטישמית, שמצאה את ביטוייה בדבריהם של אנשי מדינה ורוח. באותה עת הופעלה מערכת תעמולתית ענפה, מבוססת על 'בסיס מדעי', ותוכננה תחיקה שניתן לה פומבי בקיץ 1938. ב-14 ביולי 1938 פורסם באיטליה 'מינשר הגזע', שהגדיר את עמדת המפלגה הפאשיסטית, ואת ביסוסו המדעי סיפקו חותמיו, אנשי מדע איטלקיים.² הגזע האיטלקי, שעל טהרתו רצו לשמור, הוגדר כמשתייך למשפחת הגזעים האריים. עוד נקבע, כי קיים הבדל בין הגזעים הים-תיכוניים האירופיים לאפריקאיים ולמזרחיים וכי בעוד שהתבוללות של יסודות שמיים ערביים באיטליה היתה תמיד מהירה ומוחלטת, הרי היהודים כקבוצה מעולם לא התבוללו והכלאתם עם הגזע האירופי עלולה לשנות את אופיו. בעקבות פרסום המינשר החלו להתפרסם חוקים ותקנות בדבר יישום תורת הגזע הלכה למעשה. ב-5 בספטמבר פורסם חוק בדבר הגנה על הגזע בכתב-הספר הממלכתיים, שחייב לסלק מהם מנהלים, מורים ותלמידים יהודים ולרכז אותם במוסדות מיוחדים.³ כעבור יומיים פורסם חוק בדבר יהודים בעלי נתינות זרה שחיו באיטליה.⁴ נקבע שכל היהודים שנכנסו לאיטליה לאחר 1919 יחויבו לעזובה, למעט מספר מוגבל של יוצאים-מן-הכלל מטעמי גיל, בריאות ומצב משפחתי. על ילדים מקבוצה זו נאסר ללמוד בכתב-ספר ממלכתיים ומאוחר יותר גם בכתב-ספר יהודיים. ב-6 באוקטובר

2 מח"ב, השגריר ברומא פָּת' לשר החוץ, 16 ביולי 1938 (מינשר הגזע), תיק 371/22442.

3 מח"ב, החוק בדבר הגנה על הגזע בכתב-ספר פאשיסטיים, 5 בספטמבר 1938, תיק 371/22442; תקנות מיוחדות לגבי חינוך יהודי, 23 בספטמבר 1938, תיק 371/22443.

4 מח"ב, חוק בדבר צעדים ביחס ליהודים זרים, 7 בספטמבר 1938, תיק 371/22442.

נערכה ישיבת המועצה העליונה של הפאשיזם,⁵ שהניחה את היסודות לתחיקה האנטישמית מ־17 בנובמבר ואילך.⁶ חוק זה אסר על יהודים לשרת בצבא, להיות אפטרופסים על שאינם־יהודים, להיות בעלים או מנהלים של מפעלים חיוניים להגנת האומה או מפעלים שהעסיקו מעל מאה עובדים, להיות בעלי מקרקעין שהכנסתם עלתה על 5,000 לירות לשנה, או מבנים ששווים מעל 20,000 לירות, אף נאסר עליהם להעסיק משרתים אריים. כן הורה החוק שלא להעסיק יהודים במינהל האזרחי או הצבאי, במינהל הציבורי (עירוני, מחוזי, תעבורתי וכיו"ב), במוסדות בנקאיים, בחברות ביטוח ובארגונים מפלגתיים. החוק אסר על נישואין בין איטלקי ארי לאדם מגזע אחר והתיר לשלול מיהודי אפטרופסות על ילדיו שהם בני דת אחרת.

על החוקים והתקנות בעניני הגזע נודע ליהודי לוב תוך זמן קצר, והדבר בישר את קץ האשליה בדבר קידום ושיפור מעמדם בזכות התאטלקות והתבוללות באיטליה הפאשיסטית. במרבית החוקים צויין במפורש, שהם חלים גם על לוב. יהודי לוב נוכחו לדעת שאפילו באיטליה, אשר יהודיה היו אזרחים שווי זכויות וחובות ומעורים בחברה, בכלכלה ובתרבות האיטלקית, נחשבו היהודים לפתע ליסוד מנודה ובזוי. מבחינה פורמאלית הורע מעמדם של היהודים כלוב אף בהשוואה למוסלמים: לא זו בלבד שהתחיקה הגזענית ציינה במפורש את התייחסותה ליהודים, אלא על־פי צו מלכותי מ־9 ביאנואר 1939 הפכו ארבעת מחוזותיה של לוב לחלק בלתי נפרד מאיטליה ונקבעה אזרחות איטלקית מיוחדת לילידים המוסלמים, אשר היה אפשר לרכוש אותה על־ידי בקשה ותוך מילוי תנאים מסוימים.⁷ ליהודים לא ניתנה אפשרות זו. עם זאת, לאחר שנודעה בלוב התחיקה הגזענית והאנטישמית, חששו המוסלמים שהיא תורחב ותחול גם עליהם ולא היתה התנשאות מוסלמית או פגיעה מצידם ביהודים כתוצאה מכך.

המושל באלבו הכיר בחשיבות היהודים בחיי הכלכלה ובמינהל של לוב ולא רצה לגרום להאטה, או אפילו לנסיגה, בפיתוחה של הארץ, כתוצאה מיישום מלא ודקדקני של חוקי הגזע. הוא השתדל למען יהודי לוב בישיבת המועצה העליונה של הפאשיזם ב־6 באוקטובר 1938 וכן בפניות רבות למוסוליני. בפניותיו הסביר באלבו את חשיבות היהודים לכלכלת לוב: חלקם הדומיננטי במסחר, מתן אשראי נוח על־ידי סוחרים יהודים, היות היהודים לקוחות חשובים של מערכת הבנקאות ומממנים של מרבית היוזמות הכלכליות. כן הצביע על מעורבות יהודית בשרותי הבריאות, בפקידות הממשלתית הזוטרה ובעיריות, ואת היותם כוח עבודה אחראי ומיומן בענפי

5 מח"ב, הצהרת המועצה העליונה של הפאשיזם בשאלת הגזע, 6 באוקטובר 1938, תיק 371/22443.

6 מח"ב, פסקאות מחוקים העוסקות בהגנה על הגזע, 10 באוקטובר 1938; תקנות בדבר הגנה על הגזע, 15 באוקטובר 1938, תיק 371/22443; חוק בדבר הגבלות על נדל"ן, 31 בדצמבר 1938, תיק 371/23799.

7 דה פליצ'ה, עמ' 209.

מונופולין ממשלתיים, בעיקר בתעשיית הסיגרים והסיגריות. לאור כל אלה, ביקש באלבו להימנע מפיטוריהם או מאיסור המגע איתם, כדי למנוע פגיעה בפיתוח לרב. מוסולני הבין את הבעיה שעמדה לפני באלבו והתיר לו ליישם את חוקי הגזע על-פי הבנתו וכפי שהתחייב מהתנאים המקומיים המיוחדים.⁸ כתוצאה מכך התעכב יישומם של חוקי הגזע בלוב והחלתם לא היתה מלאה. עם זאת, למרות מאמצי באלבו, פוטר יהודים משרות המדינה ומהמינהל הציבורי וילדים הוצאו מבתי-הספר הממלכתיים, אולם מי שנחשב לחיוני במקום עבודתו לא פוטר ולפעמים גם היה יכול לשמור שלא לחלל את השבת ואף למצוא מקום עבודה טוב יותר. על מסמכים רשמיים צוין גזעו היהודי של בעליהם, תנועה מעיר לעיר חויבה ברשיון ויהודים לא יכלו לצאת מבתיהם מאוחר בערב. בעיתונות המקומית רבו המאמרים הגזעניים, היו נסיונות התנכלות מקצועית על רקע גזעני וצעירים איטלקים ביזו יהודים ברחוב ושרקו אחר נשים יהודיות. היו אף ערבים מעטים שלעגו ליהודים, היכו אותם והשליכו אבנים עליהם ועל בתיהם וחניויותיהם. עם זאת, התחושה הרווחת בקהילה היתה, כי למרות התחיקה הגזענית, מצב היהודים בשנה וחצי הראשונות לתחולתה לא היה קשה במיוחד.⁹ הצטרפות איטליה לצד גרמניה במלחמה (10 ביוני 1940) ומות באלבו (28 ביוני 1940) הביאו לשינוי בולט וחד-סטרי במדיניות כלפי היהודים בלוב.

ככל תושבי לוב נפגעו גם יהודיה במישרין עקב הפעילות המלחמתית: כיבושה החוזר ונשנה של קירניקה וההפגזות הרבות של ערי החוף, ושל טריפולי במיוחד, מהים ומהאוויר. טריפולי ניזוקה קשות: ארבעה בתי-כנסת נהרסו כליל ואחרים נפגעו; בית-העלמין היהודי, שעקב מיקומו שימש להצבת סוללות נגד מטוסים והובאה לשם אספקה צבאית שוטפת, נפגע כתוצאה מהפצצות רבות שכוונו אליו. כך נהרסו קברים רבים ואף נבזזו. גם בתי המגורים והעסקים נפגעו קשות.¹⁰ עקב הסיכון שהיה כרוך בהימצאות בריכוזים עירוניים העדיפו יהודים רבים, כמו גם לא-יהודים, לצאת לפרברים ולכפרים הסמוכים ולשכור שם בתים וחדרים מהערבים. תמורת מחירים מופקעים קיבלו הנמלטים מגורים פרימיטיביים ביותר, שכתושבי עיר כבר לא היו רגילים להם. היו שבנו לעצמם צריפים מקרשים. חלק מהגברים נהגו לחזור בשעות היום לעיר, למקומות עבודתם, והיו שניסו להתפרנס במקום המיקלט. תושבים שנותרו בערים ניצלו לפעמים את הנטישה ההמונית ושדדו את הרכוש בבתי הנטושים.¹¹

8 דה פליציה, עמ' 198.

9 ממ"ב, תזכיר על התחיקה הגזענית בלוב (1943), תיק WO230/147; אצ"מ, קטעים מימונו של הרב רבינוביץ על תחיקה איטלקית גזענית, 20 בפברואר 1943, תיק S25/5217; מח"ב, הקונסול וז'קויןסון בטריפולי לשגרירות ברומא, 12 בדצמבר 1938, תיק 371/22429; בוקרע; בך-דוד; גויטע; חדאד; לביא (בריטי).

10 אצ"מ, חלפאללה נחום, נשיא קהילת טריפולי לסוכנות היהודית, 13 באוגוסט 1943, תיק S25/5217; מכתב מטריפולי, שנתקבל בראשית אוקטובר 1943, תיק S5/797; מתוך נאום נציג קהילת בנגאזי, יאנואר 1944, תיק S6/4582.

11 אצ"מ, 'דפים מן היום' 1, 3 במארס 1943, תיק S25/5217; מכתב מטריפולי, נתקבל בראשית

חמדה בן־יהודה עם ועד ארגון 'בני־יהודה' בביקורה בטריפולי (תרצ"ו), היה זה אחד הארגונים הציוניים החינוכיים בלב שפעולתם נאסרה כאשר הונהגו הגזרות האנטי־יהודיות בלב

הקהילה השתדלה לסייע לענייה בשכירת מקומות מיקלט או דיור חלופי במקום בתיהם שנהרסו. סמוך לרובע היהודי בטריפולי הקימה הקהילה מיקלט תת־קרקעי גדול. יוזמה קהילתית גם איפשרה החל משנת 1939 הקמת מוסדות חינוך חלופיים לילדים שהוצאו מבתי־הספר הציבוריים. הפעילות הציונית במסגרות המקובלות נפסקה בלוב בתקופה זו אך נמשכה בהסתר במסגרת בתי־הספר, שבהם פעלו מורים והורים רבים בהתנדבות מחוץ לשעות הלימודים הרגילות. כתוצאה מכך נתקו לימודים סדירים עד שהחלו הגירושים ועבודות־הכפייה ב־1942, אולם גם באותה שנה השתדלה הקהילה להמשיך את הפעילות החינוכית כמיטב יכולתה.¹²

ג. היהודים וחילופי השלטון בקירניקה

האצת יישומם של חוקי הגזע במחצית השנייה של 1940 הביאה להתערערות הדרגתית של אמון היהודים כלפי השלטון האיטלקי. רמז לבאות הם ראו בהשתוללות של איטלקים באזורי מגורים ומסחר של יהודים בבנגאזי, עקב כיבוש סִיִדי בְּרָאני בספטמבר 1940. תהליך זה גרם לכך שמרבית יהודי קירניקה ראו בצבא

אוקטובר 1943, תיק S5/797; נאום נציג קהילת בנגאזי, יאנואר 1944, תיק S6/4582; המצב בטריפולי: רגיניאנו, רינה; בן־דוד. המצב בבנגאזי: סרור, לידיה; בוקרע; לוי; לילו.

12 דה פליצ'ה, עמ' 201-202; 'אצ"מ', 'דפים מן היומך', 2 במרס 1943; יהושפט (הרכבי), בנגאזי לפרופ' ש"ה ברממן, 18 בנובמבר 1943, תיק S25/5217.

הבריטי צבא משחרר: בעת הכיבוש הראשון (9 בדצמבר 1940-3 באפריל 1941) היה זה שחרור מחוקי הגזע ותחילת הפעילות כנגד נתיני מעצמות אויב ובעת הכיבוש השני (18 בנובמבר 1941-28 ביאנואר 1942) גם מפרעות ביהודים ומהתנכלויות מכוונות נגדם, עקב אהדתם המופגנת לבריטים בימי הכיבוש הראשון. אהדה זו התחזקה ביותר כאשר פגשו יהודי קירניקה בעת הכיבוש הראשון בחיילים יהודים ארצישראליים (חפרים ונהגים מפלוגת ההובלה S.M.T.) ששירתו בצבא הבריטי במקום. המפגש בערים ובישובי השדה הרטיט את לבבות שני הצדדים: החיילים הארצישראליים הופתעו למצוא בקירניקה קהילות יהודיות חמות, דוברות עברית, תוססות וכמהות לציון, ואילו היהודים המקומיים חשו פליאה וגאווה להימצאות חיילים וקצינים יהודים בצבא המשחרר. סממנים צבאיים כמו מסדרים יחידתיים, ובמיוחד מגני-דוד והציון יע"ל (יחידה עברית להובלה) הרשימו אותם ביותר. החיילים הירבו להיפגש עם בני הקהילות ולספר להם, בפרט לנוער, על החיים בארץ-ישראל המתחדשת. הם ניסו לחדש את הפעילות הציונית, לרבות ארגון התרומות והעלייה, וכן ללמד שירים ולסייע בפעילות החינוכית. נוסף לכך חילקו החיילים מזון לנזקקים, אף בקהילות נידחות, ממחסני הצבא. היו יהודים מקומיים שהחלו לעבוד בשרות הצבא הבריטי. האזרחים האיטלקים שנותרו בקירניקה לא ראו מגעים אלה בעין יפה, והסתייגו במיוחד מתחושת הביטחון החדשה שהחלו היהודים המקומיים להפגין. במיוחד נחקקו בזכרונם של האיטלקים שמותיהם של מי שנחשבו כמשתפי-פעולה מובהקים עם האויב ושעבדו בשרותם. עם הפינוי הבריטי החפז בראשית אפריל 1941 עזבו עם הצבא גם כ-250 יהודים מבנגאזי ומדרנה, שקשריהם עם הבריטים והארצישראליים היו הדוקים במיוחד. הם חששו לשלומם, בצדק כפי שהסתבר כדיעבד, ובאחדים מהם התעוררה כמיהה עזה לעלות ארצה.¹³ התחושה הציונית, שעד אז באה לידי ביטוי בעיקר בפעילות חברתית ותרבותית במועדונים, בלימוד עברית, בשקילת השקל ובאיסוף תרומות במועדונים — החלה, בזכות המגע הישיר עם הארצישראליים, להיות ציונות פעילה ומגשימה, אם כי הדחף העיקרי לתמורה זו ניתן במאורעות נובמבר 1945.

נסיגת הצבא הבריטי מבנגאזי ב-3 באפריל 1941 הותירה את העיר במצב של 'בין השמשות'. האיטלקים, בעלי הגאווה הפצועה עקב היותם אוכלוסיית אויב כבושה בימי השלטון הבריטי כאשר הפכו היהודים לנעלים מהם, ניצלו מצב זה כדי להיפרע מהיהודים: הם התנפלו על יהודים, שדדו את רכושם והרסו בתים רבים. במהלך פרעות אלה נהרגו שני יהודים. עם כניסת הצבא האיטלקי-גרמני יום לאחר הפרעות וכינונו מחדש של השלטון האיטלקי חזר אמנם הביטחון לשרור, אולם הפורעים לא נענשו והיהודים לא זכו לשום פיצוי על הנזק הכלכלי הרב.¹⁴ עקב האהדה הגלויה

13 אצ"מ, תזכיר מ'21 בפברואר 1941, תיק S25/5219; מוסנון, מכתבים מיאנואר-אפריל 1941: טיטו; גויטע; לילו; גלבר, עמ' 8-13.

14 אצ"מ, נציג קהילת בנגאזי, יאנואר 1944, תיק S6/4582; יהדות לוב, עמ' 202; גויטע; לוי; לילו.

שהפגינו היהודים כלפי הבריטים בעת הכיבוש, הורע יחס השלטונות האיטלקיים אל הקהילה ככלל, ויהודים אחדים נפגעו במיוחד. המשטרה האיטלקית החלה בחיפוש אחר חשודים בשיתוף-פעולה הדוק עם האויב, בשוד רכוש איטלקי ובפגיעה בכבודה של איטליה. מאחר שיהודים רבים נמלטו עם הצבא הבריטי הנסוג, נעצרו רק חשודים מעטים. גם יתכן שהשלטונות היו מעוניינים בהענשה סלקטיבית ומרתיעה, אך לא ב'חיסול חשבונות' עם הקהילה היהודית, עקב המסורת של יחסי שיתוף-פעולה תקינים. שלושה יהודים שנעצרו במסגרת זו נמצאו ב-19 בספטמבר 1941 אשמים בתבוסתנות, ביזוי האומה האיטלקית, פגיעה בכבוד ראש-הממשלה, הוצאת דיבה ותמיכה באויב. אחד מהם נידון למוות, אך גזר-הדין לא בוצע עקב בקשת חנינה שהגיש, ובמהלך בירורה נכבשה בנגאזי מחדש בידי הבריטים והוא שוחרר. שני האחרים נידונו – האחד לעשרים ושלוש השנים והשני לשלוש שנות מאסר. בעקבות תצלום שנתפרסם בעיתון יווני נעצרו שלושה יהודים נוספים. בסך-הכל נעצרו כשלושים יהודים, אולם מרביתם שוחררו לאחר חקירה.¹⁵ גם אם לא היתה ענישה קיצוצית, האווירה האנטישמית בקירניקה, ובפרט בנגאזי, גברה עקב האירועים בתקופת הכיבוש הבריטי ועקב הנוכחות הגרמנית. תחושת היהודים היתה קשה בעיקר בלילות, כאשר גרמנים ואיטלקים נהגו להסתובב ברחובות היהודים ולהטרידם.¹⁶

בנובמבר 1941 החל כיבוש השני של קירניקה בידי הבריטים ושוב התהפך הגלגל לטובת היהודים. הקשר עם ארץ-ישראל היה הפעם באמצעות פלוגת מובילי המים מס' 5 (מאוחר יותר פלוגה 148). היהודים היו כעת זהירים יותר במגעיהם עם הצבא הבריטי, אך קיוו שכיבוש זה יהיה סופי. במהלך מפגש קצר זה ניסו החיילים הארצישראלים לסייע לקהילות המקומיות, בעיקר באספקת מזון. בעת הנסוגה הבריטית בסוף יאנואר 1942 ניסו פליטים ופליטות יהודים להימלט בעקבות הצבא מזרחה. האפשרויות של מובילי המים, בהשוואה לנהגי המשאיות היהודים בתום הכיבוש הבריטי הראשון, לקחת עמם פליטים היו מוגבלות ועל-כן היה מספר הפליטים מועט יותר והיו שנמלטו ברגל.¹⁷

בשוב האיטלקים כפעם השנייה לקירניקה היתה תגובתם על שיתוף-הפעולה של היהודים עם הצבא הבריטי חמורה בהרבה מאשר בשנה הקודמת. נוסף להענשת נאשמים יהודים בודדים בעונשים כבדים, נידונה קהילת קירניקה כולה להגליה למרכז טריפוליטאניה (ראה להלן). שני יהודים שניהלו בית-מרזח מיוחד לצבא הבריטי נידונו למאסר. יהודי נוסף ששימש כמתורגמן במפקדה הבריטית בנמל בנגאזי נידון ל-12 שנות מאסר. באותה עת הופעלו בקירניקה חוקי חרום, שלפיהם

15 יהדות לוב, עמ' 202; דה פליצה, עמ' 203.

16 ליל.

17 ראה הערה 14 לעיל; וכן גלבר, עמ' 13; אצ"מ, גדעון ברץ להוריו, 10 בפברואר 1942, תיק S25/5054.

היה ניתן לדרון למוות גם על גנבה. בתוקף תקנות אלה הוצאו להורג ערבים רבים וכן שלושה יהודים, שהומתו בירייה ב־12 ביוני 1942. שלושה יהודים נוספים, מתוך 12 חשודים, נידונו ל־24 שנות מאסר ואילו 5 זוכו.¹⁸ ממחצית יוני 1942 הוחמרה התחיקה האנטישמית בלוב (ראה להלן), אך פגיעתה ביהודי קירניקה כבר לא היתה רבה, שכן למעלה מ־3,000 מהם הוגלו ובכל המחוז נותרו רק כ־360 יהודים. בעת השחרור הבריטי הסופי של קירניקה בנובמבר 1942 היתה בה קהילה יהודית מדולדלת ומפוחתת, מחשש שיחזרו הנסיגה הבריטית וההשתלטות האיטלקית־גרמנית על ענישתה החמורה ומעשי הדיכוי שלה. היהודים הנותרים נזהרו הפעם שבעתיים במגעיהם עם הצבא הבריטי, עד שהיו בטוחים למעלה מכל ספק שאכן מוגרו כוחות ה'ציר' מלוב כולה. רבנים צבאיים וחיילים ארצי־ישראליים בפלוגות ההובלה 462 ו־405 היו הראשונים שנפגשו עם שרידי יהדות קירניקה וחלקם היה רב בשיקומה החברתי, התרבותי והכלכלי.¹⁹

קבוצה נפגעו יהודי קירניקה בצורה החמורה ביותר מכלל יהודי לוב. נוסף לפגיעה שחלה על כל יהודי לוב ונבעה מחוקי הגזע, לרבות גירושם של בעלי נתינות אויב, היו יהודי קירניקה חמש פעמים בליבה של זירת הקרב, מרכיתם הוגלו וכ־15 מתוכם נידונו בחומרה רבה על מעשים שיוחסו להם בתקופות הכיבוש הבריטי. הבעייתיות הקשורה לחייהם קבוצת מיעוט באה כאן לידי ביטוי נוקב: אכזבה משלטון אחד שאיתו הזדהו שנים רבות עד שהפך את עורו, מול כמיהה מהולה בחששות גוברים מפני שלטון אחר שהביא עליהם חליפות שחרור ומפלה, רוממות רוח ומפח נפש.

ד. נוכחות גרמנית

החל משנת 1938 הורגשה בלוב השפעת גרמניה, אשר הלחץ שלה הוא שהביא לתחיקה הגזענית וליישומה, אולם מעורבותה הישירה בלוב החלה רק בשנת 1941, בעקבות בקשות איטלקיות לסיוע צבאי. הנחיתה הגרמנית בטרפולי ב־12 בפברואר 1941 לזותה במצעד צבאי ברחובותיה הראשיים, וכל התושבים נקראו לחזות בו. היחס האישי של הגרמנים ליהודים היה טוב בעיקרו ונבע מהזדקקותם לשירותים המסחריים והמקצועיים שהיהודים יכלו לספק בצורה הטובה ביותר. החנווניים האיטלקים בטרפולי אמנם נהגו לתלות שלטים: 'חנות איטלקית וארית', אך הגרמנים העדיפו את האינטרס החומרי על האידיאולוגיה. הם גם הדגישו, שיהודי לוב שונים מאחיהם שבאירופה ולכן לא ראו בהם סכנה לאוכלוסייה הגרמנית, כפי

18 יהדות לוב, עמ' 202; דה פליצ'ה, עמ' 203-204; גויטע.

19 אצ"מ, מ(שה) מ(וסנזון), בנגאזי (תחילת 1943); "בנקובר ליוסף, 6 בפברואר 1943; 'דפים מן היומן' 1 במארס 1943, תיק S25/5217; טריפולי טיימס, 31 ביאנואר 1943; גלבר, עמ' 95-98.

שדימו לראות ביהודי אירופה.²⁰ למעשה ראו הגרמנים בכל היושבים בלוב – איטלקים, מוסלמים ויהודים – גזע נחות, וזלזולם באיטלקים בלט ככל שחלף הזמן. הגרמנים התנהגו בדרך-כלל באדיבות רבה. הכסף הרב שהיה בידיהם גרם להאמרת מחירים ניכרת בכל מוצרי הצריכה, נוסף להתייקרות התלולה שנבעה ממחסור עקב המלחמה וקשיי אספקה. היו יהודים שחשדו, כי כוונת גרמניה היא לחסל את בסיסם הכלכלי על-ידי קניית כל סחורותיהם והשאתם עם כסף שלא תהיה אפשרות לנצלו. הגרמנים גם העסיקו בעלי-מלאכה יהודים במחנותיהם במישרין ובאמצעות קבלנים יהודים. כאשר הגרמנים נזקקו לביצוע עבודות או לרכישת מוצרי מזון בהקף רחב, נסתייעו באופן כמעט בלעדי בקבלנים ובסיטונאים יהודים, שקשריהם עם בעלי-מלאכה וסוחרים זעירים יהודים ועם איכרים מוסלמים היו הדוקים ביותר. עם זאת, היו מקרים שחיילים גרמנים, בדרך-כלל יחד עם איטלקים, התנכלו ליהודים, ביוזם וניסו לחדור לבתיהם. היו אף מקרי שוד, בעיקר בעת הנסיגה הסופית ונבעו כנראה מהתרופפות המשמעת ומרצון לנקמה עקב המפלה.²¹ אל יהודי לוב הגיעו שמועות בדבר מעשי הגרמנים נגד יהודי אירופה. חלק ממידע זה הגיע אליהם באמצעות פליטים יהודים שבאו בשנות 1938-1939, בעיקר לבנגאזי. כמרכז האזינו רבים מהם לשידורי רדיו בריטיים, עד שבחורף 1941 הוחרמו מהם מקלטי הרדיו והם נאלצו להסתפק בשידורי תעמולה איטלקיים שהושמעו מרמקולים ברחובות.²² ליהודי קירניקה הגיע מידע רב מהצבא הבריטי, ובפרט מהחיילים הארצישראלים, בעת הכיבוש הראשון והשני. לפני שהחלה המעורבות הגרמנית הישירה היו בטריפולי ובבנגאזי ניסיונות להביע את ההתנגדות לגרמניה על-ידי חתרמת סחורות גרמניות.²³

20 כך צוין בעדותו של יעקב גויטע מבנגאזי. לדבריו, הסתובבו גרמנים בשוק ולא כחלו מעשות עסקים עם יהודים. הגרמנים רמזו, כי יהודי בנגאזי שונים מיהודי אירופה ואינם מהווים סכנה לאוכלוסייה הגרמנית. ראה: גויטע. עוד על יחס הגרמנים ליהודי לוב, בדברי גרעון ברץ במכתבו להוריו, 10 בפברואר 1942:

בכל אשר צוין לפני על ידם [ע"י יהודים בלוב], שדוקא אנשי הגזע הטהור לא הציקו להם לגמרי, ולהיפך, התנהגו כזונטלמנים הגונים, מפלא ממני הדבר, יתכן שעל ידי כך רצו לרכוש להם את חבת יושבי הארץ הזו. ואת העבודה השחורה הבזויה השאירו לבני בריתם שמלאו אותה לקצה גבול היכולת.

ראה: אצ"מ S25/5054.

21 אצ"מ, גרעון ברץ להוריו, 10 בפברואר 1942, תיק S25/5054; 'דפים מן היום' 1, 3 במארס 1943, תיק S25/5217; מכתב מטריפולי, נתקבל בראשית אוקטובר 1943, תיק S5/797; נאום נציג קהילת בנגאזי, יאנואר 1944, תיק S6/4582; חדאד; גויטע; בן-דוד; לילו.

22 אצ"מ, מכתב מטריפולי, נתקבל בראשית אוקטובר 1943, תיק S5/797.

23 על החרם בטריפולי – מספר אליהו לילו ארביב: כי כאשר החלה גרמניה בתעמולה אנטישמית קיבלו הוא וחבריו הוראה מז' ז'בוטינסקי, ראש בית"ר, להעמיד משמרות לפני כל התנויות בעיר, כדי למנוע קניית סחורות גרמניות. חברי תנועת בית"ר בעיר מילאו הוראה זו בגאווה. ארביב, שהיה יו"ר התנועה הרביוניסטית בלוב, אינו מציין באיזו שנה פעלו משמרות החרם. ראה: ארביב. על החרם בבנגאזי – מספר יעקב גויטע, כי היהודים החרימו כל סחורה גרמנית, וכדוגמה לכך הוא מציין, כי כאשר למד בבית-הספר התיכון, לא קנו התלמידים היהודים מחודים מתוצרת גרמניה. גויטע סיים לימודיו בשנת 1936, יתכן שדבריו על החרם מתייחסים גם לתקופה מאוחרת יותר, אך אין זה אמור במפורש בעדותו. ראה: גויטע. יצוין, כי קהילות יהודיות

נראה שלא היתה מעורבות גרמנית ישירה בביצוע הריכוז, הגירוש ועבודות הכפייה של יהודי לוב, אולם חלקם של הגרמנים היה רב בייזומה ובהשלטתה של מדיניות זו. אף שהגרמנים עצמם נזקקו לשרותיהם הכלכליים של היהודים, הם לא השלימו עם הקשרים ההדוקים בין השלטונות המקומיים לסוחרים וקבלנים יהודים. חרה להם שיהודים היו בין הספקים הממשלתיים ואף זכו להעדפה בענפים מסוימים, כאשר העסקאות התבצעו באמצעות חברות יהודיות שקמו תחת מסווה איטלקי. הגרמנים נוכחו לדעת, שהאמצעי שננקט נגד יהודי קירניקה — הגלייתם לאזור נידח בלב הרמה הטריפוליטאנית — היה קשה לחזור ולבצעו נגד יהודי טריפוליטאניה, בשל מספרם הרב (בערך פי שישה) וכוחם הכלכלי החזק יותר. הגליית יהודי טריפוליטאניה היתה עלולה לגרום משבר כלכלי חמור, שהיה פוגע במאמץ המלחמתי. מאחר שלא היה ניתן להביא כוח-אדם חלופי, נדחתה זמנית התוכנית להגלות את יהודי לוב לאיטליה. הדחייה, שנבעה מנימוקים מינהליים וכלכליים מובהקים, הצילה את יהודי לוב מגורל חמור הרבה יותר — מחנות-ריכוז בגרמניה ובאוסטריה — כפי שנגזר על מגורשים יהודים בלוב שהיו נתיני מדינות אויב. הגרמנים ניסו להעניש את היהודים על חלקם בהתפתחויות הכלכליות בלוב, שנבעו יותר מכל ממצב המלחמה ומעצם הנוכחות הגרמנית במקום. הם ניסו להתגבר על הספרות במזון על-ידי קנסות ועונשי מאסר, אולם התברר כי אין אלה אמצעים יעילים או מרתיעים: הקנסות היו כאין וכאפס לעומת הרווחים העצומים שהיו צפויים במצב המלחמה. יתר-על-כן, הגרמנים נוכחו לדעת שהסוחרים, בפרט האמידים שבהם, ידעו להתחמק מעונשים, אף מהחמורים שבהם, באמצעות קשרים אישיים ושוחד. הגרמנים היו משוכנעים שהאמצעי המרתיע היחיד הוא עונש מוות, אך הם היססו מלהטילו באין יסוד חוקי לכך. כתוצאה מהתנאים המקומיים בלוב, לא זו בלבד שהגרמנים נאלצו לעכב פתרונות קיצוניים לשאלת היהודים בלוב, אלא אף שיתפו-פעולה עימם ונעזרו בשירותיהם. אולם הנציגים הגרמנים הרשמיים התבטאו בצורה שאינה משאירה מקום לספק, שיעדם הוא מיצוי מלא של האמצעים שכבר ננקטו באותה עת נגד היהודים, כשלב ביניים לקראת הפתרון הסופי.²⁴

ה. ריכוז וגירוש יהודים נתיני ארצות אויב

עקב חלקם החשוב של יהודים נתיני מדינות זרות בחיי לוב, לא אץ השלטון האיטלקי לגרשם ב-1939. עם זאת, ההגבלות שנבעו מחוקי הגזע החלו להיות מיושמות לגביהם: הדבר בא לידי ביטוי בעיקר בתחום החינוך ופחות בחיי הכלכלה, בשל

במזרח, כגון במצרים, הנהיגו חרם על סחורות גרמניות לאחר עליית היטלר לשלטון — ראה: אלדר. על החרם בצפון-אפריקה — ראה: מאמרו של אביטבול בחוברת זו.
 24 יד ושם, הקונסול ואלתר בטריפולי לשגרירות ברומא, 12 במאי 1942, מיקרופילם JM/2213; ומכתב נוסף שלו לשגרירות זו, 21 באוקטובר 1942, מסמכים גרמניים, עמ' 110-108; ארן.

הפגיעה האפשרית בפיתוח לוב. יהודים זרים הוצאו מבתי-הספר הממלכתיים, והיה גם ניסיון להוציאם ממוסדות החינוך ליהודים נתיני לוב, שאירגנו הקהילות.²⁵ יהודים זרים שנאלצו או שהעדיפו לגלות, התירו להם השלטונות להוציא עימם רק 2,000 לירות איטלקיות ואילו את יתרת רכושם יכלו לייצא בסחורות מקומיות תמורת אישורי ייצוא רשמיים. במשך שישה חודשים ממועד יציאתם, הותר לגולים לבקר בלוב כדי להשלים את סידוריהם העסקיים במקום.²⁶

לאחר כניסת איטליה למלחמה, ביוני 1940, הוחזר מצבם של 7,000 נתיני האויב בלוב, ובפרט של היהודים שבהם: כ-1,600 בעלי נתינות צרפתית, תוניסאית או מארוקאית וכ-870 בעלי נתינות בריטית, שישבו בעיקר בטריפולי ובנגאזי. בספטמבר 1940 הגיעה הוראה מרומא לכלוא את כל נתיני האויב במחנות הסגר, שהוקמו בתג'ורה (בקרבת טריפולי), בבוארת אל-חסון (בסירתיקה) ובקרבת בנגאזי. למעשה בוצעה ההוראה באופן חלקי בלבד, עקב קשיים ארגוניים וכלכליים: מחסור באמצעי תעבורה, במתקני כליאה, במזון ובציוד. תנאי המעצר לא היו חמורים. המשפחות יכלו לבקר את הכלואים ולהביא להם כסף, מזון וציוד אחר. גם הכלואים עצמם יכלו לצאת לישובים הסמוכים ולערוך קניות באופן חופשי. במחנות היו כלואים כמה מאות נפשות, לפרקי זמן שונים: היו שנותרו במעצר למעלה משנה ואילו אחרים שוחררו מוקדם יותר בזכות התערבות של משפחותיהם, של נכבדים מקרב המוסלמים או של מקורבים במינהל האיטלקי. מחנות אלה פעלו ב-1940 וב-1941, ויחס האיטלקים לכלואים בהם היה טוב.²⁷

נוסף ליהודים תושבי לוב מדורי דורות, שהחזיקו בנתינות זרה עוד מהתקופה העות'מאנית, עקב מוצאם ומטעמי נוחות וביטחון, היו ב-1940 בלוב (בעיקר בקירניקה) גם פליטים יהודים מאירופה, בעיקר מהונגריה ומצ'כיה, שניסו להעפיל מטריאסט לארץ-ישראל באמצעות אשרות לסיאם. קבוצות אחדות, ובהן כ-300 איש, הגיעו לחניית ביניים לבנגאזי בשנות 1938-1939, אך האונייה שהיתה אמורה להוציאם משם לא הגיעה והם נתקעו במקום. חלקם שהה תחילה במלונות בעיר בתנאי צפיפות קשים, במימון עצמי או של מארגן המסע ומספר מלונאים יהודים. אחרי כן נאלצו הפליטים לחיות על חשבון הקהילה המקומית, שהשתדלה בכל יכולתה לקלוט אותם בצורה הטובה ביותר לפי הבנתה. משפחות מקומיות אימצו פליטים, שיכנו אותם ודאגו לכל מחסורם. מינהגי המקום, המגורים והמזון היו זרים מאוד לפליטים, אבל הם היו אסירי תודה לקהילה על מאמציה. היו פליטים שעבדו בקרב היהודים המקומיים לפרנסתם, אך היה זה למעשה מעין 'מתן בסתר'. לאחר

25 מח"ב, הקונסול ווטקינסון בטריפולי לשגרירות ברומא, 21 בנובמבר 1938, תיק 371/22443; 18 באפריל 1939, תיק 371/23800.

26 מח"ב, ווטקינסון לשגרירות ברומא, 6 במארס 1939, תיק 371/23800.
27 אצ"מ, 'עם כיבוש בנגאזי', 21 בפברואר 1941, תיק S25/5219; נאום נציג קהילת בנגאזי, יאנואר 1944, תיק S6/4582; רגיניאנו, רינה; לביא (צרפתי); דה פליציה, עמ' 198-199.

כניסת איטליה למלחמה רוכזו הפליטים תחילה במחנה צבאי בקרבת בנגאזי. גברים ונשים שוכנו בנפרד ובצפיפות, כ־150 בביתן. מזונם היה זהה באיכותו ובכמותו לזה של החיילים (קפה שחור בבוקר, פֶּאֶטָה, פוליס ויין בצהריים). כעבור זמן־מה הותר להם לטייל כל יום במשך שעתיים בחצר המחנה, ומאוחר יותר אף הורשה להם לבקר בבנגאזי, בתחילה בקבוצות תחת משמר ואחרי כן באופן חופשי. התברואה במחנה היתה לקויה, השירותים היו פרימיטיביים, כינים ופישפשים שרצו בכול, אך כאמור, גם החיילים חיו באותם תנאים. יהודי בנגאזי לא חסכו מכספם, כדי שלפחות ילדי הפליטים יזכו לתזונה טובה יותר. בשלב מאוחר יותר הועברו הפליטים למחנה פאלמטה (Palmeta), מרחק כ־45 דקות נסיעה מבנגאזי, על סף המידבר. היו שם מספר צריפים פרימיטיביים בינות לעצי דקל רבים. המשפחות התאחדו שוב וזכו לפרטיות מסוימת. מי שתייה הובאו למקום במיכליות ומי רחצה מזוהמים נשאבו מבאר סמוכה. יהודי בנגאזי המשיכו בעזרתם הכלכלית לפליטים וכיבדו אותם כשנודמנו העירה. במהלך אוגוסט-ספטמבר 1940 הוחזרו פליטים אלה לאיטליה. חלקם הועבר למחנה פֶּראמוֹנְטי (Ferramonti) במחוז קוֹזֶנְצָה בדרום איטליה, וחיילים ארצישראלים ששירתו בצבא הבריטי פגשום שם בספטמבר 1943.²⁸

במחצית השנייה של 1941 נתקבלה במשרד המושבות ברומא החלטה, לפנות מלוב את כל 7,000 נתיני מדינות האויב, והיהודים שבהם לא היו יוצאי־דופן מבחינה זו. ההחלטה היא בעיקר תוצאה של הקשיים שנבעו מפיקוח עליהם: התברר שאחזקתם במחנות־הסגר יקרה ובלתי יעילה, וזאת בשעה שלוב היתה נתונה בבעיות כלכליות קשות, שהחמירו במהלך המלחמה. גם הלחץ המדיני של גרמניה גבר בעקבות מעורבותה הצבאית הישירה בלוב. בשלב זה היו המגעים בין יהודי קירנאיקה לצבא הבריטי ידועים, אך לא החשש ממעשי חתרנות של כלל נתיני האויב הוא שגרם להחלטת הפינוי, שכן היה ידוע שרובם תושבי לוב מדורי דורות שהחזיקו בנתינות הזרה מטעמי נוחות והרגל. באשר לטריפוליטאניה צוין במפורש, שההחלטה לא נגרמה בגלל הימצאותם של גורמים בלתי מהימנים, אלא עקב קשיי הזנה. זה היה גם הגורם לכוונה להחזיר יילוב לאיטליה כ־10,000 איטלקים, שלא תרמו בפעילותם למאמץ המלחמתי ולפיתוח הכלכלי של לוב. ב־28 ביאנואר וב־6 במארס 1942 נחתמו הסכמים בין הרשויות בלוב ובתוניסיה להסדרת העברתם של בעלי הנתינות הצרפתית והתוניסאית לתוניסיה, ואילו הנתינים הבריטים שולחו למחנות פליטים באיטליה.²⁹

1. גירוש יהודים מלוב לתוניסיה

כ־1,600 יהודים בעלי נתינות צרפתית ותוניסאית מטריפוליטאניה ומקירנאיקה פונו

28 פליטים: ווייס אמי; ווייס, אסתר; הלר; זהר; יהודי מבנגאזי: גויטע; גלבר, עמ' 208.

29 דה פליצ'ה, עמ' 199.

בהתחלת שנת 1942 לתוניסיה. השלטונות האיטלקיים הסיעו לגבול ואסרו עליהם להעביר כסף או זהב. רוב הגולים לקחו עימם רק ציוד אישי מועט. חלק מהגולים הגיעו לערים שבהן היתה קהילה יהודית, כמו תוניס או גאֶס, השתכנו במפוזר בתוך העיר וחיו בה כיתר היהודים תחת שלטון וישי.

כחמישים משפחות מבנגאזי, שאליהן נצטרפו מאוחר יותר משפחות מטריפוליטאניה, שוכנו במחנה-הסגר במרחק של כ-7 ק"מ מספאקס. סביב המחנה היו רק כפרים ערביים, ולא הגיעה אליו כל תחבורה סדירה. בתחילה שוכנו כל שתי משפחות בצריף, שחולק לאגפים באמצעות שמיכות, אך עם בוא הקברוצה הטריפוליטאנית גברה הצפיפות. לא היה כל ריהוט במחנה, ויושביו השתמשו בקרשים ככמיטות; התברואה היתה לקויה ביותר, והגולים חפרו בורות מחוץ למחנה לצרכיהם; מים זורמים לא היו ובדרך-כלל הם נאלצו לרכוש מים ממאגרים של ערביי הסביבה, אם כי נמצאו גם מעט מים במקום. עקרבים שרצו במחנה, ועקצו רבים מיושביו, שנפצעו לא-פעם גם מן הגדר הקוצנית. שרותי רפואה לא היו במחנה, אך קהילת ספאקס אימצה את הגולים ושלחה להם רופא, שטיפל בעיקר במחלות עיניים, בעקיצות עקרבים ובפציעות. הרופא נעזר בנשים מהמחנה שהכשירן לעבודה וכן במיילדות מביניהן. הרופא הביא למקום ארגז תרופות, שהיה הציוד הרפואי היחיד במקום. כתוצאה מהתנאים הקשים מתו תינוקות רבים, אך לא פרצו שם מגפות. התושבים עצמם דאגו לנקיון המחנה. לא היתה אספקת מזון מטעם השלטונות לתושבי המחנה. בתחילה דאגה להם קהילת ספאקס, שהביאה להם מזון יבש (אורז, קטניות, סוכר ועוד). לאחר זמן-מה נפסקה גם עזרה זו והעצורים רכשו מזון מערביי הכפרים הסמוכים תמורת בגדים, סדינים ועוד, שכן כסף כמעט לא היה להם, ואילו הכפריים נזקקו לבגדים. נציגים צרפתיים לא פקדו את המחנה, שהיה בתחילה תחת השגחת ז'אנדארמים, שהיו אמורים לשמור על העצורים ורכושם. כאשר התברר ליהודים שהז'אנדארמים גונבים מרכושם הדל, הודיעו לרשויות שהם מעדיפים לשמור בעצמם, ומאז ואילך שמרו הגברים בתורנות. פרט לעבודות הקשורות בתחזוקה, רפואה, הכנת מזון ושמירה – לא עבדו היהודים ולא ניתן להם לצאת לעבוד בכפרים או בספאקס. במשך למעלה משנה התנהל המחנה כיחידה סגורה, כמעט ללא סיוע של קהילת ספאקס וללא התערבות השלטונות הצרפתיים.

הנסיגה מלוב לתוניסיה, של הקורפוס האפריקאי בפיקוד רומל ושל הצבא האיטלקי בעקבות כיבוש לוב ואלג'יריה בנובמבר 1942 בידי צבאות בעלות הברית, הביאה לשינוי במצב. תוניסיה היתה נתונה למעשה לכיבוש גרמני והפיקוח על ענייני היהודים הועבר לידי המפקדה הגרמנית-איטלקית, שהיתה בפיקוד גרמני. מחנה הגולים מלוב ליד ספאקס נותר מבודד וללא פיקוח, אולם מדי פעם באו אליו הגרמנים כדי לקחת את הגברים לעבודות כפייה, בעיקר בסיתות אבנים, מהבוקר עד הערב. כדי להימלט מעבודה קשה זו, ניסו הגברים להסתתר ולא לישון בחדריהם, לבל ייתפסו על-ידי הגרמנים. לאחר זמן נודע לעצורים, שסביבות המחנה מוקשו ואף

היתה כוונה, ערב הפינוי הגרמני מהאזור במאי 1943, לפוצץ מוקשים אלה כדי להשמיד את המחנה. כניסת הצבא הבריטי למקום הביאה רק לשיפור חלקי של מצב היהודים מלוב. הטריפוליטאנים, אופשר להם לחזור בדרך היבשה לבתיהם, לא-כן בני קירניקה, כיוון שדרך היבשה אליה היתה משובשת וההפלגה בים היתה מסוכנת וכן חסרו אמצעי תעבורה. בני קירניקה הועברו לתוניס וכ-400 מהם שוכנו בקרב הקהילה המקומית, במפוזר ובצפיפות במשך למעלה משנה. לא היתה להם כל עבודה והקהילה המקומית היא שדאגה להם. בקיץ 1943 עדיין היו ברחבי תוניסיה כ-1,000 יהודים בני לוב (מטריפוליטאניה ומקירניקה) וכ-300 מהם היו באלג'יריה. נוסף למגורשים (נתיני אויב), נמלטו לתוניסיה עוד כ-400 יהודים בעלי נתינות לובית. שובם של כל הגולים הללו היה מותנה במצב הבטחוני וכאמצעי תחבורה, והאחרונים שבהם חזרו למקומותיהם במארוס/אפריל 1945.³⁰

2. גירוש יהודים נתיני בריטניה לאיטליה

ביאנואר 1942 החל שיגורם של כ-2,000 נתינים בריטים, מהם כ-300 יהודים, מטריפולי ומבנגאזי לאיטליה בדרך הים. מרביתם נשלחו עד יוני 1942 ואחרי כן הוגלו רק 'בודדים' כשני שלישים מהיהודים שבהם שוגרו כבר ביאנואר מטריפולי לנאפולי, באוניות משא מזהמות וחסרות נוחיות, ישנו על הריצפה והתכסו בתבן. קבוצה של 56 נפשות הפליגה מבנגאזי לִפְרִינְדִינִי במאי, באונייה צבאית שבה היו גם חיילים ונשק. בעוד שעל היוצאים מטריפולי נאסר להוציא רכוש, פרט למטלטלים מעטים, הרי מבנגאזי יכלו לקחת גם דברי ערך. הסיבות לגירוש לא הובהרו להם. חלק מהקבוצות שולחו במלוכד ליעדן באיטליה, אולם היו אחרים שהופרדו באופן שרירותי על-פי מקום ישיבתם ברכבת. היוצאים מטריפולי, בהם גם בני קירניקה, הופנו בעיקר למחנות באַרְצוֹ, מזרחית לִסְיִינָה, בצ'יוויטלה דל טרונטו (Civitella del Tronto) שבמרכז איטליה, ובבאניו א־רִיפּוֹלִי (Bagno a Ripoli), דרומית מזרחית לִפְרִינְצָה, ואילו מבנגאזי נשלחו לבולוֹנְיָה. קבוצה אחת משוכני מחנה צ'יוויטלה דל טרונטו הועברה ביוני 1943 לפּאָזָאנו שבקרבת בולוניה.

היהודים הבריטים מלוב שוכנו בקבוצות של עד כ-150 נפש במבנים ציבוריים גדולים (כבית-חולים ומושבי-זקנים) או פרטיים, בצפיפות רבה; היו ששוכנו משפחות אחדות בחדר, אך משפחות לא הופרדו. המחנות היו בחלקם במקום מבודד, בפסגת הר או בתוך חווה, ובחלקם — באזורי מגורים בתוך ישוב. לא תמיד היה המחנה מגודר. המשגיחים היו איטלקים, בדרך-כלל שוטרים (carabinieri) מטעם

30 לביא (צרפתי); לוי; מח"ב, הקונסוליה הכללית בתוניס למשרד החוץ בלונדון, 22 ביוני, 27 באוגוסט 1943, תיק 371/37286; אלי גולדן, אלג'יר, להרברט אמרסון, הנציב העליון לענייני פליטים, לונדון, 5, 2 ביולי 1943; שר המדינה בקאהיר למשרד החוץ, לונדון, 23 ביולי 1943, תיק 371/36740.

המדור לביטחון ציבורי. לעיתים הוצב עליהם רק שומר אחד ולרוב לא היתה השמירה קפדנית. יחסי העצורים עם השומרים היו בדרך-כלל טובים, וגם תלויים בדבר – תמורת חלק מחבילות המזון שקיבלו היהודים, לא הקפידו עימם השומרים באשר לביקורים בישוב סמוך. בראשית השהייה במחנות היתה אמנם הקפדה ניכרת, ורק בודדים הורשו לצאת לפרקי זמן קצרים לעריכת קניות חיוניות בעבור כל הקבוצה, אך לאחר זמן-מה יכלו למעשה כולם לצאת כמעט ללא הגבלה, אם כי תוך תיאום מראש על מועדי היציאה והשיבה. הם נהגו לצאת לקנייה או לטיפול רפואי, אפילו למספר ימים, במסגרת משפחתית, ותוך כדי כך גם לטייל ולבלות בבת-י-קפה. כבעלי משפחות, בסביבה זרה, אך נעדרי תחושת סכנה, הם לא ניסו כלל לברוח. לעיתים ביקרו במחנות נציגי המימשל האיטלקי, אבל הקבוצה ניהלה למעשה את חייה באופן עצמאי. הקשר עם השכנים בישוב היה תקין אך מועט והצטמצם בביקורים של תושבי המחנות לצרכי מסחר, אפייה, שחיטה ורפואה. הודות לביקורים אלה וכן לשידורי רדיו, עיתונים ודואר שקיבלו – הם היו מעודכנים במתרחש. הם יכלו להזמין ספרים, לרבות ספרי-תורה, בדואר, שבשרותיו השתמשו חינם.

בכמה מחנות סופק להם מזון והיה חדר-אוכל מרכזי; באחרים נתן להם המימשל האיטלקי כסף (כשתי לירות לנפש ליום), ותמורתו רכשו מוצרי מזון, שהכנתו היתה במסגרת קבוצתית או משפחתית. הם הקפידו על אכילת מזון כשר, ובמקומות שבהם סופק להם מזון מוכן הסתפקו במוצרי חלב ובדגים. במקרים רבים הם אפו בעצמם, ובזכות קשריהם עם הקהילות בסביבה יכלו להשיג בשר כשר ואף לקיים את חג הפסח כהילכתו. העצורים קבלו חבילות מזון מן הצלב האדום אחת לשבוע או לחודש, שכללו קפה נמס, תה, חלב, גבינות, שוקולד, ביסקוויטים, בשר, אפונה, שעועית, מלח, סיגריות וסבון. הודות לחבילות סדירות אלה היתה תזונתם משופרת משל רוב שכניהם, והם ניצלו זאת להשגת טובות הנאה שונות: חופשות ושירותי רפואה וחינוך. כן קיבלו כסף מבריטניה באמצעות נציגות שוייץ. במחנות היה אפשר לשמור על מצוות הדת ואף לקיים חתונות.

סמוך ליהודים מלוב שוכנו במחנות גם נתינים זרים אחרים, חלקם יהודים: בריטים, הודים, רוסים, פולנים וגרמנים. הקשרים עימם היו טובים ואף הניבו פירות לשני הצדדים. תמורת חלק מהחבילות שקיבלו טיפל בהם רופא הודי, ואילו פולנים לימדו בבית-ספר שפתחו היהודים לכ-25 ילדים בכיתות א'-ה'. היהודים לא חויבו לעבוד, אך היו מהם שיצאו לעבודות מזדמנות, לרוב בלתי מקצועיות ובשכר נמוך, בישובים הסמוכים. הנשים ניקו, כיבסו ובישלו והגברים שיחקו וקראו. הקבוצות, שכללו בני משפחה רבים, היו מלוכדות מאוד.³¹

עד תפיסת השלטון באיטליה בידי גרמניה ב-8 בספטמבר 1943 היו חיי היהודים הבריטיים במחנות נוחים למדי, למרות הצפיפות והגבלות התנועה שחלו עליהם.

ממועד זה החלו לחשוש לעתידם, אף שהמידע שהיה להם על גורל היהודים באירופה לא היה מלא וברור. עם זאת, עקב הימצאות המשפחות, הם לא ניסו להימלט. ב-28 באוקטובר 1943 נלקחו הגברים ממחנה צ'יוויטלה דל טרונטו על-ידי אנשי ס"ס גרמנים למחנה קרוצ'טה (Crocetta) בקייטי (Chietti), לעבודות ביצורים שבקו החזית ליד נהר סאנגרו. הגברים נלקחו בשלוש משאיות על מטלטליהם ואילו הנשים, הילדים והזקנים נותרו מאחור. הגברים שוכנו בבית-חרושת ללבנים, ללא תאורה, וישנו על הרציפה. במקום היו גם אסירים פוליטים איטלקים וכן זרים. כולם עבדו במשך היום בחפירת ביצורים, בהשגחת גרמנים שרצו כי העבודה תסתיים מהר ככל האפשר. היהודים לא ניסו לברוח, בשל המשפחות שנותרו מאחור ומשום שלא ידעו לאן להימלט. מזונם הוכן בידי איטלקים, וכלל בעיקר לחם ושעועית. כעבור פחות מחודש, ב-25 בנובמבר, החלו הפצצות אוויר בריטיות, שפגעו בין היתר במוקשים שהוטמנו בינות לביצורים. כעבור שלושה ימים עזבו את המקום וחזרו ברגל לצ'יוויטלה דל טרונטו. הודות לקופסאות בשר שנתנו לגרמני שהיה אחראי עליהם, הוא לא התיר למפקחים על קבוצות עבודה שפגשו בדרך להחרים עובדים מביניהם לצרכיהם, בטענה שאלו בעלי מום.³² הקבוצה המשיכה בשיגרת חייה בצ'יוויטלה דל טרונטו עד 6 במאי 1944, כאשר נלקחה במשאיות לאזור פוסולי-קארפי (Fossoli-Carpi), צפונית למוֹדֵנָה. לאחר ימים אחדים הם הוסעו בקרונות רכבת סגורים לברגן בלזן, והגיעו אליה ב-25 במאי. יושבי מחנה אָרְצוֹ נלקחו בידי הגרמנים באוקטובר 1943 לכלא בפירנצה; כל ציודם נשאר באָרְצוֹ ואבד. בפירנצה הופרדו הגברים מהנשים ומהילדים, אך כעבור זמן-מה יכלו להיפגש בטיולים בחצר הכלא, שהיה בניהול איטלקי. במקום היו גם יהודים הולאנדיים ובריטיים. מפירנצה נלקחו למחנה בקארפי, שגם הוא היה בניהול איטלקי. המשפחות התאחדו שוב ובישלו לעצמן. משם הוסעו בפברואר 1944 לברגן בלזן.³³

הקבוצה מבנגאזי נלקחה מבולוניה בידי חיילים גרמנים ביולי 1943. מאחר שהיהודים גילו התנגדות, נאלצו הגרמנים להפעיל כוח כדי לקחתם במכוניות לתחנת-הרכבת. שם הועמסו על קרונות משא אטומים, ללא נוחיות ומזון. לאחר שלושה ימי נסיעה הגיעו למחנה אינסברוק.³⁴ ביום השני לראש-השנה תש"ד (1 באוקטובר 1943), באמצע הלילה, האיצו הגרמנים ביהודי מחנה פֶאָנָנו והסיעום במשאיות לתחנת-הרכבת בבולוניה. משם הוסעו 15-16 משפחות בקרון משא במשך 4- ימים לאֵיִנְסְבְּרוֹק.³⁵

32 לביא (בריטי).

33 רגיניאנו, רינה.

34 טיטו.

35 רגיניאנו, בנימין.

בתיאור החיים במחנות-הריכוז באוסטריה ובגרמניה יודגשו ההבטים שבהם נבדלו היהודים מלוב מיתר עצורי המחנות, אין כוונת הדברים להיות תיאור מקיף של חיי היהודים במחנות-הריכוז הללו.

3. במחנה־הריכוז באינסברוק

למחנה־הריכוז באינסברוק שבמערב אוסטריה הובאו כמאה יהודים בעלי נתינות בריטית מלוב ביולי ובאוקטובר 1943, שם שהו עד אפריל 1944. הגברים הופרדו מהנשים והילדים ושוכנו בצריפים, שהיו בהם גם יהודים מארצות אחרות, בעיקר מפולין. חולקו להם דיסקיות זיהוי, שאותן נשאו על צווארם במשך כל שהותם במחנה, אך לא קועקע מספר על ידם. בניגוד ליתר דרי המחנה, הם נותרו בכנדיהם האזרחיים וכאשר התבלו נעליהם קיבלו קבקבי עץ. מאחר שהם הגיעו למחנה בכנדי קץ על גופם, הם סבלו קשות מהקור העז שלא היו רגילים לו. חלק מהם עבד, לא באופן סדיר, בעבודות כמו: ריקון בריכות גדולות ופינוי שלג ממנחת של מטוס קל. העבודה המבוקשת ביותר היתה בגן הירק, שממנו יכלו לגנוב ירקות, בעיקר גזר וכרוב, ולשפר בכך את תזונתם הדלה. היו מהם שעקב שמירת הכשרות החליפו את מנות המזון המבושל בלחם. השמירה והפיקוח במחנה היו בידי גרמנים, שלעיתים התאכזרו מאוד אל היהודים – בעיקר על־ידי הלקאות, התזות מים רותחים וקרים במקומות רגישים בעת הרחצה, מניעת מזון ומעצר בצינוק. הקשר עם הגרמנים נעשה באמצעות גרמני שידע איטלקית ולא על־ידי אחד מבני הקבוצה. היהודים לא הורשו לקיים מצוות דתיות ונענשו כשנתפסו בכך.

הם נתקפו יאוש עמוק בראותם את הצריפים הסמוכים אליהם מתרוקנים, אולם יום לאחר שפונה הצריף הסמוך, ב־16 באפריל 1944, שוחררה הקבוצה מבנגאזי, בעקבות דרישה בריטית. הם רוכזו והוחתמו על טפסים שנאמר בהם, כי הגרמנים התייחסו אליהם באדיבות, כי לא סבלו ממחסור וכי כל רכושם הוחזר להם (רק מאוחר יותר נוכחו לדעת שקיבלו חבילות ריקות). הם הוסעו באוטובוסים, ובהם קיבלו מזון משוימר שהגיע מבריטניה באמצעות הצלב האדום. כעבור יומיים הם הגיעו לצרפת, הועברו למרכז פליטים בעיר ויטל (Vittel) ושוכנו במלון.

בני הקבוצה מטריפולי החלו בהתחלת אפריל 1944 לחוש בשיפור מסוים ביחס הגרמנים אליהם, שאף נתנו להם נעליים צבאיות ישנות. כעבור זמן קצר ניתנו להם כריכים כצידה לדרך והם הוסעו במשאיות ואחרי כן בקרון נוסעים רגיל ברכבת לויטל. באוקטובר 1944 הועברו היהודים מבנגאזי למרכז פליטים בפורוביל ושבו לעירם רק באפריל 1946. בשוכם מצאו רבים מהם שביטם נחרב ורכושם נשדד.³⁶

36 כאשר לקורבנות מבין יהודי לוב שנכלאו במחנות הריכוז, מסופר בעדות אחת, כי שני כחורים הופרדו מהקבוצה באינסברוק ונשלחו לעבודות קשות יותר. אחד מהם, שלום רגיניאנו, נפטר. עוד אחד מהקבוצה הגדולה, דוד לביא, שהיה קשיש נפטר כתוצאה מהתנאים הקשים במחנה (מזון דל, מכות, כינים ועוד) – ראה: רגיניאנו, בנימין (שהוא אחי הנפטר הראשון). בעדות אחרת מסופר, כי גבר בן 23 (שמו לא זכור לעדה) הוחזר בערב ממקום עבודתו על אלונקה, כשהוא מת. סיבת מותו לא נודעה. יהודי אחר, הרב ברוך לביא (הסב של העדה) נתפס בוקר אחד בשעת תפילתו, וכעונש הוא הועמד ערום ליד קיר, הוזרמו עליו מים קרים מאוד והוא מת. עוד מספרת עדה זו על יהודים שניסו לברוח ונהרגו, ליד הגדר המחושמלת או מיריות הזקיפים (מבלי לציין שהם היו מיהודי לוב) – ראה: טיטו. על חיי היהודים מלוב במחנה אינסברוק – ראה: טיטו; רגיניאנו, בנימין.

4. במחנה-הריכוז בברגן בלזן

כ-210 יהודים בעלי נתינות בריטית מלוב הובאו למחנה-הריכוז ברגן בלזן שבצפון גרמניה בפברואר ובמאי 1944 והוחזקו שם (בהתאמה) עד אוגוסט ונובמבר 1944. הם זכו ליחס מועדף הודות לנתינותם ועובדה זו היתה ידועה להם ולשכניהם במחנה. ההעדפה באה לידי ביטוי בכך שהמשפחות בכל קבוצה נשארו יחד וכל קבוצה שוכנה בצריף אחד, ללא דיירים נוספים. מצב זה היה מנוגד לנוהג להפריד בין גברים לנשים ולערבב משלוחים שונים. הם גם נותרו בבגדיהם האזרחיים ולא הולבשו בגדי אסירים, חלק מהם היו להם גם בגדים נוספים להחלפה ולכביסה. הם קיבלו אמנם אותו מזון כיתר דרי המחנה, אך תזונתם היתה משופרת יותר הודות לחבילות שקיבלו מהצלב האדום וכללו קופסאות שימורים. תוספת מזון זו גם שימשה אותם לסחר חליפין עם שכניהם. היהודים מלוב השתתפו במיסדר הבוקר לכל אסירי המחנה, אך לא כולם חויבו לצאת לעבודה: נשים, זקנים וילדים לא עבדו (יתכן שהפטור לנשים נבע מהיותן אימהות לפעוטות). מנת המזון של אלה שלא עבדו היתה קטנה יותר, ומי שהקפיד על שמירת הכשרות החליף את המזון המבושל בלחם. השומרים במחנה היו גרמנים, ועל אחת משתי הקבוצות מלוב היו מופקדים ישירות יהודי יווני ויהודי גרמני בכיר יותר. היהודים מלוב קיימו קשרים מעטים עם שכניהם, והדבר נבע כנראה בעיקר מקשיי תיקשורת — הם שוחחו רק עם דוברי איטלקית — והעדר זמן פנוי, אולם הם ידעו ששכניהם מקנאים בהם על זכויות היתר שיש להם הודות לנתינותם הבריטית. הגיעו אליהם שמועות על המתרחש, ועל תכלית משרפות המוות ידעו חלקית לפחות שניים מהם: האחראי על השלכת האשפה ליד המשרפה ראה את

יהודים מלוב שנצלו ממחנה ברגן-בלזן, בשוכם לבתיהם לאחר השחרור

ההרוגים והשרופים, ואחד אחר עבד מספר חודשים בהכנסת גוויות לכבשן, אך הם לא ידעו כיצד נפטרו אותם מתים.

קבוצה אחת מיהודי לוב שוחררה באוגוסט 1944, לאחר שנערך חיפוש על גופם ונלקחו מהם כל הניירות שברשותם. הם שוכנו תחילה בכפר שהיה בידי הבריטים ואחרי כן החלו במסע שנמשך עד סוף 1944 ובמהלכו שהו בין היתר בליסבון, במחנה עקורים אמריקאי בקאזאבלאנקה ובאלג'יריה. הם התגוררו בתנאים נוחים, זכו למוזון משופר ויכלו לבלות בחינם במקומות הישוב הללו. כן נהנו מעזרת הקהילה היהודית במקומות הללו. בסוף 1944 שבו לטריפולי באונייה. הקבוצה השנייה שוחררה מברגן בלזן רק ב-17 בנובמבר 1944 והועברה תחילה למחנה באזור ביבראק־ריס (Biberack-Riss) שבדרום גרמניה. חיילים גרמנים שמרו על המחנה מבחוץ, אך הניהול הפנימי היה כולו בידי קצינים בריטים שבויים. היהודים שוכנו שם בביתנים יפים ובמקום היה בית־חולים מסודר ובו אחיות אנגליות. הם החלו שוב לקבל חבילות מהצלב האדום ובמשך היום בילו ושיחקו כחפצם. ב-4 באפריל 1945 הם שוחררו בידי הצבא הצרפתי ושהו עד 20 באוגוסט בבתי־מלון בצרפת, שם טיפלו בהם נזירות, אחרי כן הועברו לפארי שבאיטליה ולאחר מספר שבועות חזרו לטריפולי.³⁷

בין יהודי לוב עברו נתיני האויב שבהם את הסבל הממושך ואולי גם הטראומאטי ביותר. יהודים אלה, אשר עד החלת חוקי הגזע היו מנכבדי הקהילה ובעלי זכויות־יתר רבות בעבר, נפגעו בראשונה בלוב עצמה ואחר כך על־ידי עצם הגירוש, במיוחד עקב השהייה במחנות אשר תנאי החיים בהם הלכו והחמירו. בשלב ראשון, בלוב עצמה, הוצאו ילדיהם ממערכת החינוך, ובוגרים רבים מהם נכלאו במחנות־הסגר. גם אם תנאי המעצר לא היו חמורים, הרי היתה בכך פגיעה במעמד החברתי והכלכלי של אותם אנשים. כאשר פונו בהתחלת 1942 נותרה מרבית רכושם מאחור, ורבים לא מצאו לו זכר עם שובם. מצב המפונים הצרפתיים שפר במידה מסוימת, שכן מרביתם שוכנו בקרב קהילות עירוניות בתוניסיה, ואיתן היו להם קשרי שפה, משפחה וחברה. גם השניוני הגיאוגרפאי והאקלימי לא היה חריף. פרט לתקופה קצרה, שבמהלכה היה בתוניסיה שלטון גרמני למעשה, היה סבלם של הגולים נערץ בעיקר בתנאי חיים קשים. עבודת־פרך היתה מנת חלקם של הגברים רק בעת הכיבוש הגרמני. מרביתם שבו ללוב זמן לא־רב לאחר השחרור, ורק החזרתם של בני קירניקה התממהה מסיבות בטחוניות.

סבלם של היהודים הבריטיים היה ממושך וקשה יותר. בעת מעצרו באיטליה הם נהנו עדיין מתנאי חיים נוחים יחסית והיו חופשיים למדי. המצב השתנה עם תפיסת השלטון בידי הגרמנים. חלקם הועסקו עוד באיטליה על־ידי הגרמנים בעבודות כפייה, בביצור קו החזית, ואחרי כן שולחו למחנות־ריכוז באוסטריה ובגרמניה, בהם

37 רגיניאנו, רינה; לביא (ברייט). לא מצאתי בעדויות אזכורים על קורבנות מקרב יהודי לוב במחנה ברגן בלזן.

שהו שישה עד תשעה חודשים. אמנם הם נהנו מיחס מועדף עקב נתינותם הבריטית, אולם הם סבלו יחד עם שכניהם, פרט לכך שהושארו בבגדים אזרחיים וחלק מהם זכה למגורים משותפים, לקבלת חבילות מהצלב האדום ולהקלה מסוימת בתנאי עבודתם. הם לא הועדפו באיכות המגורים ובמזון או ביחס השומרים אליהם. יתר-על-כן, היהודים הלזבים לא היו רגילים לתנאי החורף האירופי ולא היו מצוידים להגנה מפניו. הם אף חשו עצמם מבודדים מאוד, עקב מוצאם ושפתם. החיים בצל משרפות המוות והידיעה על קבוצות אחרות הנעלמות לפתע עוד הגבירו את חששם. ליכודן הפנימי של הקבוצות מלוב והידיעה שבניגוד ליתר האסירים יש מעצמה הרואה עצמה אחראית לגורלן הקלו עליהן במידת מה את חייהן במחנות-הריכוז הגרמניים. הסבל הרב שעבר על יהודים אלה בקרב אלפי אסירים אחרים, יהודים ובני לאומים אחרים, הגביר בתוכם את תחושת שותפות הגורל היהודי.

ו. ההגליה בתוך לוב

אחרי שקירניקה נעשתה זירת קרבות בין הצבא הבריטי-מצרי לכוחות הצירי ועקב המגע ההדוק שנוצר בין יהודיה ובין הצבא הבריטי, ובמיוחד החיילים הארצישראלים — הורה מוסוליני ב-7 בפברואר 1942 על 'דילול אוכלוסין': העברת כל יהודי קירניקה למקום המרוחק מזירת הקרבות. הפעולה הוצדקה על-ידי הרשויות האיטלקיות בשני טעמים: הגנה על אוכלוסיה אזרחית שכלב אזור המערכה; מניעת שיתוף-פעולה עם האויב.

רוב יהודי קירניקה פונו למחנה-הסגר בג'אדו שכלב הרמה הטריפוליטאנית, כ-235 ק"מ דרומית לטריפולי, ומיעוטם נשלחו לעיירות סמוכות: ג'אן, ז'פ'ן וטיג'ר'נה — ושוכנו בבתים בודדים, שלא במסגרת מחנה. הפינוי נעשה בין מאי ל-30 באוקטובר 1942. תחילה פונו בני העיירות הקטנות ואחריהם יהודי בנגאזי. מדי פעם פורסמה בבת-הכנסת רשימה של כמה עשרות אנשים. הרשימות הוכנו על-ידי ועד הקהילה, שקבע את איוש המשלוחים אבל לא את תדירותם ואת יעדם. ועד הקהילה הוא שהחליט מי יהיו היהודים שישארו כדי לשמור על הרכוש הקהילתי (בבנגאזי — בין 246 ל-260 איש; בדרנה — 80; בב'ר'צה — 30). היו יהודים שהצליחו, בזכות קשריהם ההדוקים בעבר עם השלטונות או משום שנחשבו לאשמים פחות בקשרים עם הבריטים, לדחות את פינוים ובסופו של דבר להישלח לעיירות הקטנות, שבהן היו תנאי החיים נוחים יותר ולא למחנה ג'אדו. היהודים הוסעו לידיהם במשך כחמישה ימים, בשיירות בנות 8-10 משאיות, וכלילות ישנו במדבר תחת כיפת השמים. הם יכלו לקחת עימם רק רכוש מועט, שכלל בעיקר כסף, תכשיטים, בגדים, סדינים, שמיכות, מזרונים וכרים. בסך-הכל שולחו כ-2,600 יהודים לג'אדו וכ-400 לעיירות הסמוכות. היהודים שנותרו בבנגאזי התקשו לעמוד בקשר עם הגולים ולסייע להם, עקב ריחוקם ומיעוט הנשארים. קהילת טריפולי השתדלה לעזור לגולים ושיגרה להם מדי שבוע כסף ומזון ואף מזון כשר לפסח.

מחנה ג'אדו, ששימש בעבר מחנה צבאי, היה במקום גבוה ומבודד והוקף גדר תייל. הפיקוד בו היה איטלקי והשמירה בידי שוטרים איטלקים וערבים; לא היו גרמנים במחנה. העצורים סבלו לעיתים מיחס נוקשה של מפקד המחנה וסגנו, אשר הסתובבו במחנה עם שוט ואלה, הפחידו את הכלואים והורו לעיתים להכניס יהודים לצינוק שבו הוכו. על היהודים נאסר לשוחח בלילה. הקשרים עם השומרים היו לרוב תקינים. לשומרים היתה אמנם רשות לירות בכל מי שהתקרב לגדר, אך היהודים לא העזו בדרך-כלל לעשות זאת. מדי פעם ביקרו בג'אדו מפקדים בכירים כדי לעמוד על מצב העצורים, אך היהודים חששו בדרך-כלל לדווח להם על מצבם לאמיתו, שכן הוזהרו במפורש על-ידי הפיקוד המקומי כי מרה תהיה אחריתם אם יתלוננו. בכל זאת נמצא לעיתים רחוקות מי שהעז להתלונן, וכתוצאה מתלונה אחת הוחלף מיד סגן מפקד המחנה, ואילו האשה שהתלוננה ומשפחתה שוחררו למחרת והועברו לטריפולי, כדי שהמפקד לא יתנקם בהם.

בג'אדו היו ביתנים ארוכים רבים, ללא מחיצות פנימיות. כ־300-400 איש שוכנו בכל ביתן במסגרת משפחתית, וכל משפחה קיבלה למגוריה שטח בהתאם לגודלה. המשפחות הקימו מחיצות ביניהן משמיכות ומסדינים, כדי לשמור על מידה מסוימת של פרטיות. בביתנים לא היה כל ריהוט למעט מיטות, שמספרן נפל ממספר הדיירים. תנאי התברואה היו גרועים ביותר, ובמקלחות וכבדוים היו רק מים קרים. מים חולקו במשורה: רק שעתים ביום לכל הצרכים.

בהתחלה ניזונו העצורים בג'אדו מהמזון שהביאו עימם, אולם עד מהרה נאלצו להסתפק במזון המועט שסופק להם במחנה: כ־100-150 גרם לחם שניתן מדי יום, ומנה שבועית שסופקה ביום ראשון וכללה מעט אורז או מאקארוני, שמן, סוכר, רסק עגבניות וקפה או תה. המזון שסופק על-ידי הרשויות הוצא מדי שבוע ממחסנים במחנה, בידי יהודים שנתמנו לכך והם שחילקו את המנות ליתר הכלואים. תמורת מילוי תפקיד זה הם שוחררו מעבודת הכפייה. מי שהיה באפשרותו שיפר את תזונתו במזון שקנה מערביי הסביבה, אשר צבאו על גדרות המחנה ומכרו תוצרת חקלאית, בעיקר שעורה, בצל, תפוחי-אדמה, בוטנים ועופות. עסקאות אלה נעשו אמנם בניגוד לדעת השלטונות האיטלקיים, אך השומרים העלימו עין מהן, עקב לחץ כבד וקשרים אישיים שהתפתחו בינם ובין העצורים. עסקאות אלה התבצעו תמורת כסף, תכשיטים ובגדים. כן קנו היהודים מהערבים מטחנת-קמח ואפו בבור שחפרו לשם כך. מי שהורשה לצאת מהמחנה בשל עבודתו היה יכול לקנות בהסתר בשוק הסמוך. כן הגיעה עזרה מטריפולי.

היו כנראה תמורות בחובת העבודה שהוטלה על היהודים בג'אדו. הדיווחים השונים נעים בין עבודה יומית, מהבוקר עד אחר-צהריים, למעט שבתות וחגים, דרך עבודת יום בשבוע, עד עבודות מזדמנות, בהתאם לצרכים או לעונש שהטילו מפקדי המחנה על הכלואים. קיימת גם אי-בהירות בדבר חיוב הנשים לעבוד. העבודות כללו בעיקר ניקוי שירותים, השקיית דשא, עידור והעברת חצץ ממקום

למקום. התועלת שבמרבית העבודות נראתה ליהודים מפוקפקת ביותר, והם התרשמו שמטרתן העיקרית היתה להשפילם. לכל ביתן היה מנהל (capo) וסגן, שהיו אחראים על סידור העבודה. השוני בין מחנה-מעצר איטלקי לגרמני בא לידי ביטוי בין היתר בתחום העבודה: לא נמסר על התניית קבלת מזון בהשלמת מכסות עבודה; עקב חולשת הכלואים, שנבעה מתזונה לקויה ובגלל התחלואה הגבוהה, פחתה תדירות העסקתם. היו עצורים שנלקחו לעבודות מיוחדות, כגון זיפות גגות הביתנים לשם איטומם לקראת החורף. תמורת עבודה זו קיבלו העוסקים בזיפות שכר יומי (5 פראנק) ולחמנייה קטנה, יתרון נוסף היה יכולתם לצאת מהמחנה ולערוך בסתר קניות בשוק הסמוך וכן עצם האפשרות לעזוב לשעות ספורות את ג'אדו.

כתוצאה מתנאי התברואה הגרועים, הכינים, התזונה הלקויה, צפיפות המגורים ותנאי האקלים הקשים (חום גבוה בימות הקיץ וקור עז בלילות ובחורף) – נחלשו מאוד רבים מהכלואים. על-כך נתווספו בדצמבר 1942 מגפות טיפוס-הבטן וטיפוס-הבהרות שפרצו בקרבם. תזונתם הלקויה החלישה מאוד את כושר עמידתם בפני מחלות, והצפיפות הגבירה את ההידבקות. בתחילה נשלחו החולים לטריפולי, אך כשגדלו ממדי המגפה רוכזו החולים בביתן אחד. שני רופאים איטלקים טיפלו בחולים, בעזרת 3-4 אחיות שהוכשרו מבין העצורות ואף החלו להזריק לחולים. צפיפות, לכלוך ותזונה לקויה בביתן החולים ומחסור בתרופות הקשו מאוד על עצירת המגפה והדברתה. כתוצאה מכך מתו רבים מדי יום, ומספרם הכולל עלה על 500 איש. מחשש להידבקות, נרתעו רבים מלטהר את המתים ומלהביאם לקבורה, אך היו שראו בכך מצווה. המתים נקברו בבית-הקברות של קהילת ג'אדו על הר סמוך. כאשר באו הבריטים לג'אדו במחצית השנייה של יאנואר 1943 עדיין היו חולי טיפוס רבים, אך הודות לטיפול משופר הודברה המגפה.

עקב המחסור במזון והתחלואה הגבוהה פסקה הבאת יהודים למחנה ג'אדו ואף הוחל בדילולו. מעטים מתושבי המחנה הועברו לטריפולי, מחשש להפצת המגפה. השלטונות התירו ליהודים לקיים את מצוות הדת, לרבות שמירת השבת והקצאת ביתן קטן לבית-כנסת. ערב המפלה האיטלקית רוכזו כל הגברים, והמפקד גידפם ואיים שבקרוב יוצאו להורג, אך בינתיים הורה להם לנקות את המחנה ולסדר אבנים. לבסוף הגיעה פקודה שביטלה את ההוצאה ההמונית להורג. כאשר נודע כי הצבא הבריטי קרב והולך, נמלטו השומרים האיטלקים. כ-200 יהודים ניצלו את המצב וברחו לטריפולי, למרות נסיונם של השומרים לעכב את הבריחה על-ידי יריות. עקב הבריחה נתפרדו משפחות, ומאוחר יותר לא התירו הבריטים לבורחים לחזור ולהתאחד עם משפחותיהם, בגלל התחלואה במחנה.

עם הכיבוש הבריטי ביאנואר 1943 הוטב מיד המצב במחנה ג'אדו: כמויות המזון הוגדלו ואיכותו שופרה, נוספו רופאים, לרבות רופא יהודי, ותרופות, היחס לכלואים הוטב והם החלו שוב להיפגש עם חיילים ארצישראלים. פינוי המחנה לא היה מידי עקב קשיי תעבורה וחשש להפצת המגפה, אולם עד אוקטובר 1943 הוחזרו אחרוני המפונים לקירניקה.

מחנה ג'אדו היה אתר מעצר, אשר תנאי החיים בו היו קשים ביותר עקב הצפיפות, המחסור במזון ובמים, תנאי התברואה הירודים, האקלים הקשה והיחס הנוקשה של מפקדי המחנה. מכך גם נבעה התמותה הגבוהה, שכללה כחמישית מכלל היהודים שנכלאו בו. עם זאת, העובדה שהמחנה היה בפיקוד איטלקי הקלה על העצורים בו: הותר להם לקנות מזון מערביי הסביבה, קהילת טריפולי שלחה להם סיוע, עבודת הכפייה לא היתה בהיקף רחב ואספקת המזון לא הותנתה בכך. היחס של השומרים האיטלקים אל הכלואים היה לרוב תקין, גם התמותה הגבוהה נגרמה בגלל תנאי המעצר הקשים ולא מדיניות מכוונת.³⁸

משפחות היהודים מבנגאזי שהופנו לגריאן שוכנו בבתים בודדים. הבתים היו מוזנחים, ללא נוחיות וכל משפחה גרה יחד בחדר משותף. תנאי החיים הללו היו קשים להם, שכן כבר לא היו רגילים לתנאים פרימיטיביים מעין אלה. הם חויבו להתפקד בכל בוקר ונאסר עליהם להסתובב ללא סיבה בחוץ. הם קיבלו מנות מזון זעומות, אבל הורשו לערוך קניות בעיירה, בהשתדלם לקנות לשניים-שלושה ימים, כדי שלא ירבו להסתובב בעיירה. ואף זו, היחסים בין האיטלקים לערבים בגריאן היו הדוקים באותה עת, והילכו שמועות שהם זוממים לפעול נגד היהודים, בפרט כשנודע על הצלחות הצבא הבריטי. יהודים שמצבם הכלכלי היה קשה קיבלו סיוע מהקהילה המקומית. כאשר הצבא הבריטי הגיע לגריאן רוכזו כל המגורשים בבית אחד גדול, ומאחר שכל כספם ומזונם אולו סיפקו להם הבריטים מזון. הבריטים טיפלו בהם היטב והעבירו לגריאן גם יהודים מג'אדו, כדי להפחית את הצפיפות במחנה זה.³⁹

מרבית המפונים מקירניקה לג'אדו ולעיירות הסמוכות לה היו יהודים בעלי נתינות לובית. היו בהם גם 47 בעלי נתינות איטלקית. כמה עשרות יהודים איטלקים אחרים פונו לטריפולי.⁴⁰ היו תוכניות לגרש גם את כל יהודי טריפוליטאניה לתוניסיה ולאיטליה. נוסף לנימוקים שהושמעו בדבר גירוש יהודי קירניקה, נטען כאן כי עקב קשיים כלכליים יש לגרש מלוב כל מי שאינו חיוני למאמץ המלחמתי. מאחר שיהודים רבים פוטרו משרות המדינה וממפעלים הקשורים לביטחון, השתיכו רבים מהם לקטגוריה זו. טיעון זה חל ביתר שאת על נשים, ולכן התאמצו רבות מהן למצוא

38 אצ"מ, משה מוסנזון, 26 בפברואר 1943, תיק S25/5054; גן. (ג' נויפלד), 9 במארס 1943, תיק J12/58; 'דפים מן היום' 1 במארס 1943; קולונל ה.מ. פוט, המפקדה הבריטית בקירניקה, לא' גור, ירושלים, ללא תאריך (מאי 1943 בקירוב); אמנון לאליהו, בנגאזי, 3 ביוני 1943, תיק S25/5217; נאום נציג קהילת בנגאזי, יאנואר 1944; אפרים חלפון, יאנואר 1944, תיק S6/4582; מח"ב, קולונל ל' וואיט, המפקדה הכללית למזרח התיכון, ענף אזרחי, למשרד המלחמה, לונדון, 8 ביוני 1943, תיק 371/35661; יהדות לוב, עמ' 197-198 (עדותו של יהודה חכמון). עצורים במחנה: סרור, לידיה; בוקרע. נותר בבנגאזי: גויטע. רופא בצבא הבריטי: חן. הקונסול ואלתר בטריפולי לשגרירות ברומא, 27 באוקטובר 1942, מסמכים גרמניים, עמ' 106; דה פליצ'ה, עמ' 204.

39 לילו.

40 אצ"מ, נאום נציג קהילת בנגאזי, יאנואר 1944, תיק S6/4582; דה פליצ'ה, עמ' 204.

תעסוקה שתגן עליהן מפני גירוש. בסופו של דבר, מחוסר אמצעים ומקוצר זמן, לא בוצע גירוש זה אל מחוץ ללוב או אל מקום נידח בתוכה.⁴¹

ז. עבודת כפייה

ב-28 ביוני 1942 פירסם מושל לוב צו, אשר נכנס לתוקפו ב-11 ביולי והישווה את המצב החוקי בלוב למצב שהיה באיטליה בדבר חובתם של גברים יהודים גילאי 18-45 להתגייס לשירות אזרחי. הכוונה היתה להעסיקם בעבודות חיוניות, בהתאם לכושרם הגופני ולכישוריהם המקצועיים. מאחר שלא היה רישום מסודר של אלה שנולדו לפני הכיבוש האיטלקי ב-1911, הוחלט לגייס תחילה את גילאי 18-31. במקביל הונהג רישום, וכל יהודי לוב נצטוו למסור את נתוניהם האישיים והמקצועיים, כדי שיהיה אפשר להפנותם לעבודה מתאימה. עקב מתן הצו והרישום הוחל בהפניית יהודים לעבודות כפייה. הגיוס היה אמור לכלול כ-4,000-5,000 מיהודי טריפולי.

באוגוסט 1942 גויסו כ-3,000 יהודים, שרוכזו במחנה סידי עזאז במידבר, בסמוך לח'ומס. מאחר שלא הוכנה תשתית מתאימה לקליטתם, הוחזרו רובם לבתיהם ובהמקום נותרו בין 1,000 ל-600 איש, מרביתם פועלים מקצועיים, וחלקם שוגר אחר כך למחנות-עבודה בקירניקה. היה זה חלק ניכר מכווח-העבודה היהודי בטריפולי, וגיוסו פגע מאוד בקהילה מבחינה כלכלית וחברתית. גויסו יהודים מכל המעמדות, למעט יהודים שעבדו בשירותם של קבלנים איטלקים שהועסקו על-ידי המדינה. עשירים הצליחו ביתר קלות להשתחרר לחלוטין מחובה זו, או להישלח לעבודה נוחה, במקום אשר אינו מרוחק או תנאי החיים בו פחות קשים. בשלב מוקדם למדי החליטו הרשויות, כי הבדיקה הרפואית של המתגייסים תעשה על-ידי ועדה רפואית, שכן התברר ששני רופאים איטלקים שוחדו כדי לפטור אנשים מן השירות. הוחלט שהמבוגרים יותר יגויסו בהדרגה מאוקטובר 1942 ואילך, אך נסיגת כוחות ה'ציר' מערבה מנעה את מימוש התוכנית. הכוונה היתה, שיהודים בעלי מקצועות לא חיוניים ירוכזו בקבוצות ויעסקו בבניית מסילות-ברזל או בסלילה ובשיפוץ של דרכים. יהודים אחרים הופנו לעבודה במשרדים שבמחנות הצבא.

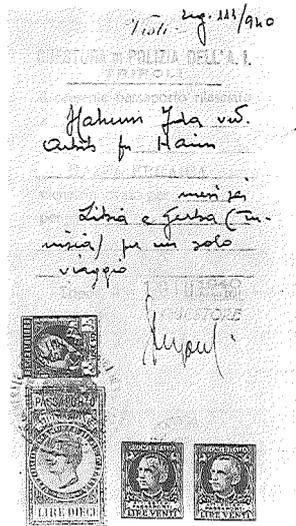
מחנה סידי עזאז שכן במקום מבודד במידבר ולא היה מגודר, ורק חיילים איטלקים מעטים שמרו בו. הפיקוד כולו היה איטלקי. לא היו מבנים במחנה, וכל שני אנשים שוכנו באוהל. המזון היומי כלל חצי ק"ג לחם ואורז או מאקארוני בצהריים. עם זאת, היה זה מחנה פתוח למדי: העשירים נהגו לבקר בח'ומס ולקנות מזון באורח חופשי, ולעיתים אף חילקו ממנו לחבריהם. יתר-על-כן, במשך הזמן החלו לנהור למחנה המוני אורחים מטריפולי, לרבות נשים וילדים, וסיפקו לעצורים את צרכיהם.

41 אצ"מ, משה מוסנוז, 26 בפברואר 1943, תיק S25/5054; מכתב מטריפולי, נתקבל בראשית אוקטובר 1943, תיק S5/797.

במחנה היה רופא, ששיחרר לביתו את מי שנמצא חולה ממש. היחסים עם השומרים האיטלקים היו תקינים בדרך-כלל, אך פעם אחת אירעה תקרית, שבמהלכה ירה איטלקי ופגע ביהודי למוות; היורה לא נענש, אך הועבר למחנה אחר. לאחר אירוע זה חששו היהודים ממריבה כלשהי עם השומרים האיטלקים.⁴²

אחת המשימות העיקריות שהוטלו על יהודי לוב היתה סלילה ושיפוץ של דרכים בחזית קירניקה ולאורך הגבול עם מצרים, כאשר הגיעו כוחות הצ'ירי עד אל-עלמין שבמדבר המערבי במצרים. עקב פרק הזמן הקצר שנותר לתכנון ולביצוע המשימה ובגלל מחסור באמצעי תובלה, נשלחו רק כ-350 איש לעבודה זו. הפעולה נוהלה במסגרת יהודית סגורה כמעט לחלוטין ועם מעורבות איטלקית מעטה מאוד, ועובדה זו הקלה על היהודים. בראש קבוצת הסוללים, שמרכזם היה בבֶּקֶק (מזרחית לגבול), עמד מהנדס יהודי, משה חֶדָד. הוא שבחר בטריפולי את העובדים והשתדל מאוד שלא ייכללו בתוכם מפרנסי משפחות, כן ניסה לעכב כמיטב יכולתו את מועד יציאתם לדרך, באמצעות קשריו עם המפקד האחראי בטריפולי, אשר יצא נשכר מכך. רשמית היו עובדי הכפייה זכאים לשכר עבודה כמו פועל ערבי, אך בפועל הם קיבלו סכומים קטנים בלבד, ובעבור שני חודשי עבודה קיבלו שכר של יומיים.

42 הקונסול ואלתר בטריפולי לשגרירות ברומא, 21 באוקטובר 1942, מסמכים גרמניים, עמ' 108-110; אצ"מ, מכתב מטריפולי, נתקבל בראשית אוקטובר 1943, תיק SS/797; סרור, שאול; חֶדָד; בן-דוד.

מימין: דרכון של אזרח יהודי לובי, שהוטבעה בו חותמת 'גזע יהודי'; משמאל: שלט בכניסה למחנה העבודה ליהודים בבֶּקֶק שבלוב, שהקימו האיטלקים ב-1942 (בראש השלט: 'שרי', בתחתית שם מנהל המחנה)

בבקבוק היה המהנדס חדאד האחראי היחיד. המקום לא היה מגודר ולא היו בו שומרים. היהודים גרו 4 או 8 איש באוהל. המקום היה צחיח מאד ושרר קושי מתמיד בהשגת מים. מדי כמה ימים הגיעה מכונית והביאה לחם, קופסאות שימורים (ירקות יבשים, פטריות, תפוחי-אדמה מבושלים ועוד) ויין. כיוון שהיה זה יין נסך, הוא שימש בעיקר לכיבוד אורחים ולסחר חליפין. על מידת הפיקוח המקצועי ששררה במחנה בקבוק תעיד העובדה, שהיהודים השתמשו בחומר-נפץ שהועמד לרשותם לשם ניפוץ סלעים, כדי לדוג בים הסמוך ולשפר על-ידי כך את תזונתם. באופן רשמי יצאו היהודים לעבוד כל יום מ-7 בבוקר עד שעות אחר הצוהריים המאוחרות, אולם הפיקוח על מעשיהם היה רופף למדי. 350 היהודים שבמקום חולקו לקבוצות עבודה, ועל כל אחת היה אחראי אחד מחבריה, אולם משמעת העבודה לא חרגה בהרבה מעבר לכך, והם סיתתו אבנים בעצלתיים. לקראת סוף שהייתם במקום, לאחר שהעונה הגשומה כבר החלה, בא המפקד המחוזי האיטלקי לבחון את מידת התקדמותם. כדי להרשימו, דאג המהנדס היהודי לרכז לאורך הכביש את כל האבנים שסותתו, כמו כן חולל תכונה מלאכותית על-ידי סגירת קטע מהכביש לשם שיפוצו, בכך אילץ כלי רכב נסוגים ממצרים לרדת לשולי הכביש ולשקוע בבוץ. היחסים עם הפיקוד המקומי היו אמנם מתוחים למדי, אבל המגע עימם היה מועט ביותר והעובדים לא נפגעו מכך.

במחנה בקבוק שהה רופא איטלקי, שהיה הנוכרי היחיד במקום. הוא העלים עין ממעשי התחלות של העובדים, כגון: פציעה עצמית ויצירת בועות שנראו כמחלת עור, כדי לשחררם בהדרגה לביתם. כך ירד מספרם מ-350 ל-200 בקירוב. כאשר החלה המתקפה הבריטית השלישית בסוף אוקטובר 1942 הופגזה בקבוק תכופות מן האוויר. כדי להגן על אנשיו, הורה להם חדאד לחפור שוחות, שנתמכו וקורו בידות של אתים, שהוזמנו לעבודת הסלילה.

היהודים שהו בבקבוק כחודשיים. הם עזבו את המקום ב-6 בנובמבר, כאשר הנסיגה האיטלקית-גרמנית היתה בעיצומה, בקבלם הוראה לחזור לטריפולי בכוחות עצמם. המהנדס חדאד והרופא האיטלקי דאגו להעלות את העובדים על רכב מזדמן שנסע מערבה ונאלצו להחליף כלי-רכב פעמים רבות בדרך הארוכה. לרשות המהנדס והרופא עמד רכב אחד והם לקחו עימם מספר עובדים וכן את כל המזון שנותר. את הציוד המכני, כלי-העבודה והאווהלים הם הותירו מאחור. הם הגיעו לטריפולי באמצע נובמבר, כאשר שררה בה כבר אנדרלמוסיה רבה. היא הופגזה תכופות על-ידי מטוסי בעלות-הברית ודרכה עברו כוחות הציר שנסוגו לתוניסיה. המשפחות והקהילה טיפלו בשבים מקירניקה, אך הם לא זכו לשום עזרה ממשלתית. גם משפחות הנפטרים, בעיקר במשך הנסיגה, לא קיבלו פיצויים. עם כניסת הכריטים לטריפולי רווחו שמועות בעיר, כי הגרמנים הביאו להוצאת צו, שלפיו היו אמורים כל היהודים הכשירים להישלח לעבודת-כפייה בתוניסיה תוך 15 יום.⁴³

למזלם של יהודי לוב, הצו שהורה לגייסם לעבודות חיוניות נכנס לתוקפו כמחצית השנה לפני השלמת כיבושה של הארץ, ביצעו נתקל בקשיים מינהליים וכלכליים מרובים ובסופו של דבר עיקר יישומו הופקד בידי יהודים, כמעט ללא מעורבות איטלקית, קל וחומר גרמנית. כתוצאה מכך הפגיעה במגוייסיים ובקהילה ככלל היתה בעיקרה נפשית, חברתית וכלכלית. השהייה במחנות-העבודה היתה בתנאים פסיים קשים, אך להוציא יוצאים-מן-הכלל ספורים לא היתה התעמרות מכוונת ביהודים והם לא הועבדו בפרך. גם בתחום זה בולט ההבדל בין האיטלקים לגרמנים בהחלטה של עבודת כפייה.

ח. העמקת התחיקה הגזענית

הרעת יחס השלטון ליהודים בלוב הלכה וגברה לאחר כניסת איטליה למלחמה וקיבלה תאוצה נוספת עקב כשלונות צבאה ובואה של תגבורת גרמנית ללוב. לתהליך כללי זה נתווסף מצבם המיוחד של היהודים בלוב ועמדותיהם הפוליטיות במהלך המלחמה. לא רק אהדתם המופגנת של יהודי קירניקה והמוסויות של יהודי טריפוליטאניה לצבא הבריטי היתה לצנינים בעיני השלטונות. עקב המלחמה הורע מצבם הכלכלי של רבים מתושבי לוב, אולם באותו זמן סוחרים רבים עשו עסקים נאים. רווחים גבוהים במיוחד עשו הספקים לרשויות המדינה וכוחות הציר או הקבלנים שלהם, שחלק ניכר מהם היו יהודים. איטלקים רבים הושפעו מן ההתבטאויות האנטישמיות שהלכו ורבו בעיתונות הפאשיסטית בלוב. הולזול ביהודים גבר עוד לנוכח תחילת יישומה של התחיקה האנטישמית בלוב. הזעם על היהודים המתעשרים והקינאה בהם גברו על רקע מצבם החוקי המידרדר. הגרמנים מצידם דחקו מטעמים אידיאולוגיים באיטלקים להעמיק את התחיקה הגזענית, ובמיוחד את יישומה. הגברת העוינות העממית ליהודים והלחץ הגרמני תרמו להקשחת העמדה האיטלקית הרשמית, שבאה לידי ביטוי בתחיקה וביישומה כאחד. בין הצעדים החמורים שנקטו בהתחלת 1941 היתה שלילת המונופולין על הסחר הסיטונאי מידי יהודי טריפולי, מתוך כוונה לערער את בסיסה הכלכלי של הקהילה. עקב המעמד הדומיננטי הממושך של היהודים בחיי הכלכלה של לוב לא היה ניתן בכוח חוק להפוך את הסדר הכלכלי על פניו. מעמד היהודים בחיי המסחר הוסיף להיות איתן בפועל, לפעמים על-ידי כניסה לשותפות עם איטלקים, ואילו הרשויות הממלכתיות, לרבות הצבא הגרמני, נעזרו רבות בשירותיהם.

השלטונות פגעו בחיי התרבות והחברה של קהילת טריפולי, כאשר הורו לסגור מוסדות תרבות שונים, כמו: ההסתדרות הספורטיבית 'מכבי', בתואנה שאנשיה גילו באופן ברור את סיפוקם מן ההתקפה הבריטית בקירניקה; המועדון הציוני 'בן-יהודה', שבו לימדו עברית; ואף את 'תלמוד תורה'⁴⁴ סגירת מוסדות תרבות אלה

ואחרים פגעה קשות ביהודים, מאחר שעוד קודם לכן הם הוצאו ממוסדות חינוך איטלקיים.

נוסף לגירוש נתיני אויב בעיקר בחודשים יאנואר-מאי 1942, הגליית יהודי קירניקה (מאי-אוקטובר 1942) וגיוס יהודי טריפוליטאניה לעבודות־כפייה (יוני 1942 ואילך) — הוצאו בשנת 1942 צוים, שכוונתם היתה לערער לחלוטין את מעמדם הכלכלי של היהודים ולהדגיש את מעמדם הנחות מכל הבחינות. ב־30 במאי הוציא המושל צו, שאסר על יהודים ללא הבדל נתינות לבצע עסקאות של נדל"ן ושל מפעלים חקלאיים בכל צורה שהיא (קנייה, מכירה או חכירה) עם איטלקים ארים או עם מוסלמים, לתקופה העולה על שלוש שנים. הצו נכנס לתוקפו כעבור שלושה ימים. כיוון שעסקאות מעין אלה היו לרוב לפרקי זמן ארוכים, הרי הצו מנע את ביצוען, למעט עסקאות שנעשו בתוך הקהילה היהודית. הצו התיר הענקת מתנות בתחומים הנ"ל למוסדות צדקה, בכפיפות לאישור הרשויות המוסמכות. הצו הורה עוד, כי חברות המייצגות אינטרסים של יהודים יורשו לפעול רק תחת פיקוח ממשלתי. הצו בא להסדיר את פעילותן של חברות מעורבות של יהודים ושאנים יהודים, מאחר שהיה צריך למצוא פתרון לניגוד שבין מעמדם הכלכלי של היהודים בלוב ובין המצב התוקי. המטרה הרשמית של הצו היתה להגן על המבנה הכלכלי של לוב מפני מגמות ספקולטיביות הנובעות ממצב המלחמה, וזאת על־ידי הסדרת המעורבות היהודית בפעילות מסחרית, תעשייתית ואחרת. הצו אמנם אסר על היהודים לעסוק בסחר חוץ, במסחר סיטונאי ובסחר הקשור להגנת לוב, אך המושל הכללי של לוב היה רשאי מטעמים של טובת הציבור להעניק ליהודים רשיונות זמניים בתקופת מעבר, כפוף לתנאים מסוימים. בדרך זו היה ניתן לעקוף את הצו, אולם עקב הרעת היחס כלפי היהודים, שמצא את ביטויו באווירה הכללית, בגירושים ובעבודות־הכפייה — החל הצו לפגוע במעמדם הכלכלי והחברתי.

השלמת התחיקה הגזענית בלוב נעשתה ב־9 באוקטובר, כאשר התחיקה הגזענית שהיתה בתוקף באיטליה הורחבה במפורש גם על לוב.⁴⁵ גם קודם לכן צוין בחוקים רבים שהם תקפים לגבי לוב, אך החוק הנדון הרחיב את התחולה ומעתה היא היתה כללית. החוק ביטל כל העדפה שהיתה ליהודים בעלי נתינות לובית או זרה כלשהי לעומת יהודים איטלקיים בלוב. החוק אף קבע במפורש את נחיתותם המוסרית והמשפטית של היהודים לעומת המוסלמים. אמנם גם חוקים ותקנות קודמים הטילו הגבלות על יהודים, אך קודם לכן לא צוין אף לא בתוק אחד שהם נחותים מהמוסלמים. נוסף לחלקו ההצהרתי, היו בחוק זה הגבלות נוספות על היהודים: נאסר עליהם ליהנות מכל זיכיון שמקורו ברכוש המדינה, בתחום החקלאות, היערות והמחצבים; להיות בעלים או מנהלים של מוסדות אשראי, ביטוח, תובלה, שיט או שילוח סחורות; להיות חברים באגודה שיתופית. נוסף לאיסורים בתחום הכלכלי

קבע החוק הגבלות בתחום התרבותי/דתי והחברתי. על יהודים נאסר לפרסם פרסום בכתב שאיננו בעל אופי דתי במובן המצומצם ביותר של המלה. מאחר שהיו באותה עת בלוב יהודים לא-מעטים, בעיקר עיתונאים ומורים, שפירסמו חומר שאיננו דתי, והיה גם בית-דפוס יהודי – הרי היה באיסור זה כדי לפגוע בקידומה החברתי והתרבותי של הקהילה. החוק גם שינה את מעמד הקהילה היהודית בלוב וקבע שתוקם קהילה נפרדת ליהודים האיטלקיים. בדרך זו ניתק החוק את קהילת היהודים הלובים מאיחוד הקהילות היהודיות באיטליה, אשר עד אז רבה היתה מעורבותו בהנהגת הקהילה ובתיווך בינה ובין השלטונות. תקנון הקהילה היה מבוסס על תקנון הקהילות האיטלקיות ובעלי התפקידים הבכירים, ובכללם הרב הראשי, נתמנו מטעם איחוד הקהילות ברומא. חוק זה נכנס לתוקפו עם פירסומו בעיתון הרשמי של לוב ב־17 בדצמבר 1942, כאשר כוחות ה'ציר' היו בנסיגה מקירניקה ומטריפוליטאניה לתוניסיה והכוחות הבריטיים והצרפתיים השתלטו במהירות על האזורים שפוננו. לכן במשך חמשת השבועות שבהם עוד היה שלטון איטלקי בטריפולי לא יושם חוק זה בפועל. אמנם היה זה פרק-זמן קשה מאוד ליהודים בלוב, אבל הקושי נבע בעיקרו מן הפעילות המלחמתית, ורבים ניסו למצוא מסתור בכפרים קרובים ואף מרוחקים. גם המחסור הגובר במצרכי מזון היקשה מאוד על היהודים, כמו על כלל האוכלוסיה. בשלבים האחרונים של נסיגת כוחות ה'ציר' היו גם פגיעות מכוונות ביהודים, כמו שדידת חנויותיהם בידי גרמנים בסוק אל-תורף שבעיר העתיקה בטריפולי, בחזמס ובמצ'ראטה.⁴⁶

סיכום

קהילת יהודי לוב סבלה בעת מלחמת-העולם השנייה – מי יותר ומי פחות – מהימצאותה בשדה המערכה; בכך לא היו היהודים שונים מכלל תושבי הארץ, איטלקים כמוסלמים. הסבל והסכנה היו נעוצים ביישומה של התחיקה הגזענית ובתקנות מיוחדות שנבעו ממצב המלחמה והביאו על יהודי לוב, נוסף על פגיעות בתחומי החינוך והתעסוקה, הגליה, גירוש ועבודת-כפייה. למרות הפורענויות הרבות שנפלו בחלקה של קהילה זו, היא היתה יחסית בת מזל הודות לשלוש סיבות: הימצאותה תחת שלטון איטלקי ישיר, במשך רוב הזמן הזה; הכיבוש הבריטי-צרפתי; ליכודה הפנימי.

כאשר הוחל ביישום התחיקה הגזענית בלוב לא אץ המימשל האיטלקי לממשה בדקדקנות וגם האוכלוסיה ככלל לא היתה להוטה להתנכל ליהודים. היחס ליהודים הורע ככל שנודעו יותר פרטים על שיתוף-הפעולה היהודי-בריטי בקירניקה וגברה ההסתה האנטישמית בעיתונות ומצד הגרמנים. עם זאת, יהודים רבים המשיכו בעסקיהם, ובמקרים רבים היה ניתן להקל ואף לבטל את רוע הגזירה. גם יהודים

46 דה פליצה, עמ' 208; אצ"מ, 'דפים מן היומן', 1, 3 במארס 1943, תיק S25/5217.

חיילים מא"י בבית-הכנסת 'צלא כבירה' בטריפולי, באחרון של פסח תש"ג, כ-3 חודשים לאחר שחרורה

ששהו במחנות-הסגר ובמחנות-עבודה פיתחו בדרך-כלל יחסים תקינים עם שומריהם האיטלקים, וסבלם נבע בעיקרו מתנאים סביבתיים קשים ומתזונה לקויה, אבל כמעט לא מהתעללות מכוונת מצד האיטלקים. הסבל גבר כאשר נקלעו יהודים לובים לשליטתם של גרמנים בתוניסיה ובאירופה, אך במקומות גירושם באירופה הם זכו ליחס מועדף בזכות נתינותם הבריטית ורובם ניצלו.

הכיבוש הבריטי-צרפתי של לוב קטע את התהליך בשלב מסוין, כאשר במחנה-המעצר בטריפוליטאניה הוחמר מאוד המצב עקב אי הצלחת האיטלקים להדביר את התפשטות מגפת הטיפוס וכאשר בארץ כולה נכנסה התחיקה הגזענית לשלביה הסופיים. תחיקה זו, בשילוב העוינות המתפתחת על רקע כלכלי והתגברות התעמולה האנטישמית וההשפעה הגרמנית סיכנו מאוד את מצב הקהילה. הכיבוש הביא לפינוי הגולים, אולם לא לביטול התחיקה הגזענית. שכן, בתור כוח כובש, בריטניה לא ראתה את עצמה זכאית לשנות את המצב החוקי, ורק לאחר זמן רב שונתה תחיקה זו. בקהילת יהודי לוב בשעותיה הקשות בלטו העזרה ההדדית והתחווה שכל ישראל ערבים זה לזה. הדבר ניכר כלפי פנים וכלפי חוץ: ניתן סיוע ליהודים שנתרוששו או שביתם נחרב; הורחבה מערכת החינוך הקהילתית; הוגש סיוע לגולים, למגורשים ואף לפליטים: כשם שיהודי בנגאזי סייעו לפליטים מאירופה, כך נעזרו המגורשים בתוניסיה ובאירופה בקהילות המקומיות או ביהודים שהיו כלואים יחד עימם.

העובדה שקבוצות המגורשים כמעט לא פוצלו והמשפחות נותרו לרוב ביחד ודאי הקלה עליהם להתגבר על מוראות השהייה במחנות-הריכוז. יהודי לוב ידעו להבחין בין התחיקה האנטישמית ובין איטליה והאיטלקים ולא פיתחו רגשות עוינות כלפיהם. המלחמה הבהירה להם עד כמה מעורער מעמדם גם תחת שלטון אוהד כמו השלטון האיטלקי. הפגישה עם החיילים הארצישראלים הוכיחה להם, כי מצבם אינו גזירה משמים ויש ביכולתם לעצב את גורלם כעם חופשי בארצו.

הפניות ביבליוגרפיות

- אלדר | דן אלדר, 'תגובת היהודים בארצות המזרח על המדיניות האנטישמית בגרמניה – פברואר 1933-אפריל 1934', פעמים, 5 (תש"ם), עמ' 55-76.
- אצ"מ | הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.
- ארביב | א"ל ארביב, 'זהדות לוב והפעילות הציונית', שנה ה, מס' 37 (יאנואר 1979), עמ' 10.
- ארן | אסתר ארן, 'רדיפת יהודי לוב', ילקוט מורשת, חוברת לג, תשמ"ב, עמ' 156-153.
- בוקרע | רחמים בוקרע, עדות מס' 033c/63, יד ושם, ירושלים.
- בן-דוד | רחמים בן-דוד, עדות מס' 033c/96, יד ושם, ירושלים.
- גויטע | יעקב גויטע, עדות מס' 033c/76, יד ושם, ירושלים.
- גלבר | יואב גלבר, תולדות ההתנדבות, כרך שלישי – נושאי הדגל, ירושלים תשמ"ג.
- דה פליצ'ה | רנצו דה פליצ'ה, יהודים בארץ ערבית, תל-אביב 1980.
- הלר | איוון הלר, עדות מס' 03/2389, יד ושם, ירושלים.
- ווייס, אמי | אמי ווייס, עדות מס' 03/2920, יד ושם, ירושלים.
- ווייס, אסתר | אסתר ווייס, עדות מס' 03/3126, יד ושם, ירושלים.
- זהר | אסתר זהר (ווייס), הגירת, קיבוץ הזורע 1973.
- חדאד | משה חדאד, עדות מס' 033c/61, יד ושם, ירושלים.
- חן | ד"ר מרדכי חן, עדות מס' 03/2391, יד ושם, ירושלים.
- טיטו | לונה טיטו, עדות מס' 03/3854, יד ושם, ירושלים.
- טריפולי טיימס | Tripoli Times (יומן).
- יד ושם | ארכיון מוסד יד ושם, ירושלים (רוב העדויות על יהודי לוב עדיין אינן מודפסות, ולכן לא צוינו מספרי העמודים שלהן).
- יהדות לוב | פריג'א זוארץ ואחרים (עורכים), יהדות לוב, תל-אביב 1960.
- לביא (בריטי) | ציון לביא, עדות מס' 033c/90, יד ושם, ירושלים.
- לביא (צרפתי) | ציון לביא, עדות מס' 03/3167, יד ושם, ירושלים.
- לוי | מרים לוי, עדות מס' 033c/98, יד ושם, ירושלים.
- לילו | נעים אלברט לילו, עדות (ללא מספר), יד ושם, ירושלים.
- מוסנון | משה מוסנון, מכתבים מן המדבר, תל-אביב תש"ה.
- מח"ב | ארכיון משרד החוץ הבריטי, לונדון.
- ממ"ב | ארכיון משרד המלחמה הבריטי, לונדון.
- מסמכים גרמנים | *Judenverfolgung in Italien, den italienisch besetzten Gebiete und in Nordafrika*, Dokumentensammlung vorgelegt von der United Restitution Organization, Frankfurt a/M, 1962.
- סרוו, לידיה | לידיה סרוו, עדות מס' 033c/58a, יד ושם, ירושלים.
- סרוו, שאול | שאול סרוו, עדות מס' 033c/58b, יד ושם, ירושלים.
- רגיניאנו, בנימין | בנימין רגיניאנו, עדות מס' 033c/65, יד ושם, ירושלים.
- רגיניאנו, רינה | רינה רגיניאנו, עדות מס' 033c/29, יד ושם, ירושלים.

